

Lars Herlitz

Det civila samhället och Sveriges underutveckling Anders Bachmanson från Arcana till Anatomia

1

Anders Bachmanson Nordencrantz är en av den svenska frihetstidens färgstarkaste gestalter. Han var son till en jämtländsk kronofogde, som sedan blev handlande och borgmästare i Sundsvall. Efter en resa till England, ett framgångsrikt riksdagsmannaupdrag i borgarståndet och en mer omstridd tjänstgöring som svensk konsul i Lissabon gifte han sig rikt, blev bruksägare och så småningom adlad och kommersråd. Han medverkade vid Jernkontorets tillkomst (1747) men misslyckades då helt i sina strävanden att göra det till en av exporthandlarna oberoende bruksägarkartell. Tiden för hans stora politiska inflytande kom vid riksdagen 1760—62, då hattpartiets mer än 20-åriga maktställning hade undergrävts av en accelererande inflation och ett misslyckat krig. Mer än 60 år gammal framträdde han nu med starkt kritiska synpunkter dels i de brännande bank- och valutapolitiska frågorna, dels i en rad konstitutionella frågor: privilegier, ämbetsmannavälde, riksdagens sammansättning, tryckfrihet. Någon programskrivare åt mösspartiet var han inte, men hans argument beväpnade oppositionen mot hattpartiet och gjorde starka intryck inte bara på mösspartiets ledare utan också på en mer oberoende ande som Anders Chydenius.

Hans penningteoretiska insatser har framstått som tvivelaktiga. Visserligen var han först med att öppet bestrida den officiella förklaringen till det stigande priset på utländsk valuta, en negativ handelsbalans, och i stället relatera det till den inhemska banksedexpansionen. Men gentemot kvantitetsteoretikern P. N. Christiernin bestred han ändå ihärdigt orsakssambandet från penningmängd till inflation och valutakurs för att i stället lägga ansvaret på exportörerna och deras manipulering av banklån och växelutbud.¹ Ett direkt medansvar fick han sedan inte bara för den skoningslösa räfsten med i bank- och valutapolitiken involverade köpmän vid riksdagen 1765—66 utan också för den efterföljande, katastrofala mössdeflationen.

Mer erkännanden har hans konstitutionella idéer vunnit. I kritiken av ständsriksdagen var han långt före sin tid. Fredrik Lagerroth placerade honom centralt i det konstitutionalistiska idéarvet från frihetstiden.²

Nordencrantz' publicerade verk omfattar över 5 000 trycksidor. Han var

ingen ordknapp författare. Men mer än 80% faller på tiden från 1759 och framåt, och mycket fylls där av politiska och personliga kampanjer. Före 1759 publicerade han utöver några broschyrer och ett arbete om spansk historia endast två ekonomisk-politiska skrifter. I den första, från 1730, framträdde han som en beläst, ortodox merkantilist. Tjugosex år senare bröt han i den andra staven över det mesta av den näringspolitik han tidigare förordat, särskilt manufakturpolitiken, och framstod som en utpräglad "reformmerkantilist" med tämligen liberala ståndpunkter.³

Hans ställning var då en annan. Från utrikes konsul och agent hade han blivit brukspatron, adlad och kommerseråd. Hans liv och upplevelser intill dess är nu också förhållandevis väl kända.⁴ Men hans idéutveckling fram till 1750-talet är i stort sett okänd och oförklarad. I fortsättningen ska delar av den luckan fyllas.

2

Arcana oeconomiae et commercii, eller handelens och hushållnings-wärkets hemligheter utkom 1730, när Anders Bachmanson var svensk konsul i Lissabon. Det var hans första arbete och det enda, i en omfattande produktion, som inte gavs ut anonymt. I brev från april 1728, då också kungligt privilegium för verket söktes, sägs det vara ett i det närmaste tryckfärdigt manus.⁵ Som riksdagsman 1726—27 fick författaren borgarståndet och stapelstädernas fullmäktige vid riksdagen att rekommendera olika delar av det till tryckning "utan vidare censur".⁶ Han uppger i sin självbiografi — från tidigast slutet av 1740-talet — att arbetet hade påbörjats under hans vistelse i London 1722—23, och att han redan från hemkomsten 1724 anhöll om tryckningstillstånd för det "då förfärdigade" arbetet men hos censor och kanslikollegiet mötte "alla upptänkliga chikaner och hinder". Fullmakt och instruktion för den på borgarståndets rekommendation honom erbjudna tjänsten som konsul skall dessutom ännu i början av 1728 ha hållits inne, till dess han föregav sig ha skrinlagt sina tryckningsplaner, varpå imprimatur slutligen beviljades mot utelämnandet av ett kapitel om fritt tryck.⁷ Censorn, J. U. Rosenadler, har emellertid i juni 1727 hänvisat till manuskriptets språkliga brister som grunden för att tryckningstillstånd dittills inte medgivits.⁸

Den tryckta utgåvan räknar 12 kapitel. Av dessa har enligt innehållsförteckningen kap. 6 uteslutits "emot auctorens vilja, för vissa orsakers skull". Det har handlat om "medlen till frihetens ren- och upprätthållande, samt ett hushållningsverk och andra vetenskapers excolerande" och bör ha byggt på ett riksdagsmemorial om tryckfrihet.⁹ Ytterligare ett kapitel — något av dem fr o m 8 t o m 13 — har av allt att döma utelämnats.¹⁰ I föreliggande skick omfattar alltså *Arcanas* tryckta "I. tome" — som blev dess enda — elva av planerade trettio kapitel samt dedikation till konungen och företal till läsaren. De fem första kapitlen är ägnade handelns uppkomst, historia, natur och organisation. Det

centrala kapitel 7 jämför ett "borgerligt" och ett "lantväsende". Därpå följer två kapitel om hantverkare och manufakturer, två om fiskerier och ett om saltsjunderier och salthandel.

I huvudsak två erfarenheter ligger till grund för Arcana: å ena sidan författarens Englandsresa, å andra sidan hans tid som Sundsvalls representant i borgarståndet vid riksdagen 1726—27.¹¹ Låt oss börja med spåren av den sistnämnda!

Stora partier av boken utgörs av memorial, som Bachmanson ingav till riksdagen. Kap. 3 återger två memorial med förslag om att köpmannakontoren skulle bevaras och deras kapital kvarhållas i handeln genom att köpmäns och manufakturisters änkor och barn vid förlust av giftorätt och arv förbjöds att övergå till annat stånd eller näring.¹² Efter diskussion med en fingerad kritiker avslutas kapitlet med stapelstädernas fullmäktiges utlåtande över förslaget. Framställningen i kap. 7 om ett borgerligt väsendes företräden bygger till stor del också på riksdagsmemorial.¹³ Ett memorial om bl a inhemsk papperstillverkning ingår i kap. 9 om manufakturer, och ytterligare ett om fisket i de norra och västra sjöarna återfinns som kap. 10. Det avslutande kapitlet angriper en projekterad inhemsk framställning av salt ur engelsk saltsten, som skulle ersätta saltimporten från Portugal, och avslöjar detta projekt som ett anslag från engelska intressenters sida mot Sveriges handel på de södra orterna. Även det skall enligt självbiografin ha utformats som ett särskilt memorial till riksdagen 1727 men där gömts undan. Inte bara egna memorial har använts. I kap. 8 om hantverkare har kritiken av skråväsendet byggts upp kring ett betänkande av ekonomi- och kommersdeputationen, där Bachmanson var ledamot, över Stockholmskrånas begäran om att frimästerskapet skulle upphävas.¹⁴

I riksdagsmemorialen framträder en energisk talesman för borgarståndet och städerna, särskilt de mindre. Det "borgerliga väsendet" är i Sverige förvisso utvecklade, men det beror på institutionella förhållanden. Den som av rikets borgerskap och köpmän begär att de ska vara annorlunda än vad de nu är, han begär det omöjliga, heter det i det första memorialet om köpmannakontorens bevarande. Så länge gällande lag medger, att under lång tid upparbetade köpmanskontor får söndras och förfalla, kan sådan söndring bara förekommas genom att lagar och förordningar förbättras.¹⁵ Det finns enligt kap. 7 två orsaker till "att Sveriges rikets städer och borgerskap än aldrig till någon särdeles lustre och välmående komma kunnat". Den ena är att rikets allmoge, och särskilt den västernorrländska, sedan urminnes tid tillåtits att föra sin egen avel fram och tillbaka över avstånd upp till 60 mil. Den andra är den allmänna ringaktning för borgerligt stånd och näring, som fått borgerskapets egna barn att försöka skilja sig från det.¹⁶ Inför de förslag om indragning av stapelstadsrättigheter och utdömmande av uppstäder, som aktualiserades vid 1726—27 års riksdag, hade Bachmansson i borgarståndet ihärdigt manat till inbördes enighet. Han invaldes också i den delegation, som delgav de övriga stånden borgarståndets reservationer i frågan.¹⁷ Arcanas kritik av tillståndet i de svenska städerna

är också garnerad med långa och omsorgsfulla pareringar av indragningshoten.¹⁸

Saltimporten från Portugal försvaras i kap. 12 såsom den returfrakt som gjorde svensk handel och sjöfart på medelhavsländerna möjlig. Många, ja flera tusende familjer hade därav sin bärning direkt och indirekt, heter det. Ahnlund har påpekat att frågan i hög grad intresserade också de mindre städernas borgare vid Bottniska viken i deras egenskap av trävaruexportörer, skeppsbyggare och partsägare i skepp i utrikes sjöfart till bl a Spanien och Portugal.¹⁹ Det genom en nationell subskription finansierade sillfisket i Västerhavet, som projekteras i det i kap. 10 återgivna memorialet, har holländska förebilder men framställs som en till landets utblottade tillstånd avpassad genväg till nationell vinst och som skola för skepp och sjöfolk. Dessutom, heter det — med en i merkantilistisk litteratur överraskande synpunkt — är fisket till skillnad från gruvfolkets slaveri ”ett lustigt arbete”.²⁰

Riksdagen 1726—27 innebar ett genombrott för frihetstidens manufakturpolitik. En särskild skatt, landshjälpen, infördes till stöd för manufakturernas utveckling. De första årens medel tilldelades jämte andra förmåner Jonas Alström och Alingsås manufakturverk. Borgarståndet var drivande i manufakturpolitiken, och Bachmanson medverkade aktivt i formuleringen av ståndets politik. Alström hade han träffat i London under sin Englandsresa, och han tillhörde vid denna tid tydligen dennes klientel, tillsammans med bl a den blivande manufakturkommissarien Eric Salander. Alströms insatser för de svenska manufakturerna omnämns också i *Arcana*.²¹

I England hade Bachmanson bl a studerat engelsk merkantilistisk litteratur. En i tidigt 1700-tal ovanlig förtrogenhet med denna präglar hans förstlingsverk. Författare, som omnämns och/eller återges, är Roberts, Mun, Temple, Child, Davenant, Charles King och Mandeville.²² Från Englandsresan föreligger i renskrift en stor, omsorgsfull och vackert illustrerad resebeskrivning, som inledningsvis filosoferar över nyttan av att resa i främmande länder. Resenärens kunde i blomstrande länder ta del av sådant — levnadssätt, seder och institutioner, konster, vetenskaper och manufakturer — som kunde lända hans eget hemland till fördel och uppbyggelse. Men det räckte inte med att som månget resande herrskap, som spenderat stora pengar på resor, bara se, beundra och berätta. Det gällde framför allt att förstå hur de rika länderna fått vad de förvärvat, underhöll det och använde det.²³ Bachmanson har tydligen i engelsk merkantilism velat se den systematiska kunskapen om den politik, som gjort England blomstrande. I *Arcana* förmedlade han denna kunskap till stöd för de svenska städerna och deras borgerskap och till gagn för utvecklingen av borgerlig näring i Sverige.

Kap. 2 introducerar den beryktade distinktionen mellan in- och utrikeshandeln. ”Huvudkapitalet”, styrkan och förmågan i den inrikes handeln förändras inte genom inbördes byte undersåtarna emellan. Hur ofta det än löper från den ene till den andre så blir det inte större för det, ”så framt de icke även genom sin egen lands avel kunna det föröka, nämligen om den samma är ymnigare,

än till deras uppehälle, klädnad och försvar emot deras fiender behöves". Med utrikeshandel däremot kan nationens kapital och egendom förökas. Det sker för det första genom att vi av vårt eget lands avel utskeppar allt det, som vi själva "och våra medbröder i den inländska handeln" inte behöver, till den plats där det kan avsättas bäst och dyrast. För det andra kan, när det egna landets avel exporteras i förädlad form, både hantverkare, skepp och sjömän vinna sitt underhåll av främmande. För det tredje kan vi genom utrikeshandeln erhålla andra nationers avel till vidareförädling och reexport. Förutsättningen för en sådan vinstgivande utrikeshandel är att "balansen och gensvarig räkning av in- och utgående varor bliver rätt iakttagen". Men den nation, som av andra kan vinna fördelar i handeln, skall "snart kunna utblotta eller ock alldeles fördärva de andra". Längre fram, i slutet av kap. 5, presenteras också — såsom "några av den handlande världen approberade reglor angående vad en rätt köpman bör förstå, samt huru han bör vara" — en översättning av Thomas Muns katalog över "*the excellent qualities which are required in a perfect Merchant*".²⁴

Bachmanson ger alltså uttryck för vad Heckscher kallade merkantilismens "varuskräck".²⁵ Men liksom hos hans förlagor — Mun, Davenant m fl — är det fråga om en selektiv varuskräck, snarast en konsumtionsskräck. I sin föreställning om utrikeshandeln som vägen till nationellt sparande och kapitalbildning avvisar den inte varuimport generellt, så t ex inte import av rå- eller kapitalvaror, och heller inte sådan varuimport som tjänar tillväxten av utrikeshandelns varukapital.²⁶ I konsekvens med det har den en starkt villkorad bedömning av nyttan av mera pengar och ädelmetall för ett land.

Också den bedömningen har Bachmanson övertagit. Visst, skriver han, har guld och silver blivit handelns av nationerna vedertagna tjänare, som med lätthet fullgör vad som med andra medel svårigen utträttas. Pengar liksom deras ofördärliga eller mindre förgängliga materia anses därför som de ädlaste rikedomar människorna äger, och allt kan fås för dem. Ett land utan egna guld- eller silvergruvor skall dock med mycket produkter, förfarna köpmän och hantverkare och möjligheter till sjöfart inte länge sakna guld och silver: räcker bara de egna produkterna till för att betala för behovet av främmande varor, så ska det snart finnas guld och silver i överflöd. Ett lands förnämsta skatt består därför av dess egen avel, erfarna konstnärer till dess bearbetning och förståndiga köpmän till dess avsättning i utrikeshandel. Vid denna utbudsbetonade låt-gå-ståndpunkt stannar argumenteringen dock inte. Om alltså handeln alltid skaffar pengar, så skaffar pengarna däremot inte alltid handel, och Spanien är det varnande exemplet på det. Från Davenant hämtar Bachmanson att Indiernas guld och silver blivit Spanien en *surfeiting diet*, en "kvävande spis", som fått landets invånare att försumma arbete och manufaktur och överlämna handeln åt andra folk, som försåg dem med all deras nödtorft. Livfullt beskriver han hur England och Holland inte bara kunnat dra till sig den spanska ädelmetallen utan också kunnat i byte erbjuda konstförfaret arbete mot gruvarbetets råslit. De har därmed kunnat förskaffa sig många förmögna konstnärer, hantverkare och köpmän, där Spanien fått "usle och lame gruvomän" i behåll.

Också Sverige med sina gruvor har arbetat mer till grannarnas än sin egen båtnad. Men sin spanska historia har Sverige haft framför allt i de stora krigens tid. Oändliga medel hade då med svärdet indragits till Sverige. Tillbörligt använda i handel och manufakturer hade de inte bara kunnat behållas i landet utan också gjort "sådant avföde, som i vårt trångmål hade kunnat styrka och understödja oss bättre". I stället kom de bara att förtjusa och förgifta sinnena, förkväva alla tankar på annat än svärdets makt och korrumpera arbetsviljan:

Därför synes mig, att fattigt folk i ett land, allenast de bliva rätt anförde, äro en större skatt och välsignelse, än allt silver och guld, och har Herren Gud icke förgäves gjort en sådan åtskillnad emellan människorne.²⁷

Därmed har Bachmanson byggt under den för merkantilistisk konsumtions-skräck kongeniala slutsatsen att pengar rätteligen bör användas som kapital och inte för konsumtion:

Fördensull ligger det stor makt uppå, att bringa folket i gemen, så av de högre som lägre stånden, på de tankar, att penningar äro till att göra gagn och intet figur med. Ty så snart ett folk kommit att hava andra tankar om penningar, än att bruka dem till att få mera, samt med det mera förvärva in infinitum ännu mera; så äro de dem och publico mycket skadlige.²⁸

Det andra merkantilistiska huvudtemat i *Arcana* är det borgerliga väsendets och den artificiella rikedomens företräden. Åt det ägnas framför allt kap. 7: "Om ett borgerligt och lant- väsende" — skrivet, som vi sett, ursprungligen som riksdagsmemorial till de svenska stapel- och uppstädernas försvar.

Den primära distinktionen är här mellan naturlig och artificiell egendom. Den naturliga sägs bestå av "vad blotta jorden av sig föder", den artificiella av "allt det som med händer förbättrat och förkovrat är". Den korta definitionen följer Davenant, som identifierar *artificial products* med *manufactures*.²⁹ Men begreppet är från Thomas Mun och framöver laddat med den gemensamma esensen i ord som *art*, *artist*, *artifice*, *artificer*, *artisan*. Det anger vad som ställer människan över och mot naturen: hennes förmåga att lära, att utveckla, att förbättra, förnya och uppfinna, kort sagt hennes i aristotelisk mening "formgivande" kapaciteter. Den artificiella rikedomen består av konstprodukter, produkter av människans sinnrika, konstförfarna arbete.³⁰

Bachmanson tillfogar att naturlig egendom tillhör lantmän som frukten av lantmäns arbete, artificiell egendom borgare som frukten av borgerligt arbete. Till stöd för denna karakteristik av arbetsdelningen åberopar han dess första ursprung i konkurrensen om det jordbrukets överskott, som följde av åkerbrukets införande. De, som ingen del hade i jorden och dess bruk, måste då för att få del i överskottet uppfinna något, varmed de kunde tillgodose de på livsmedel mättade överskottsägarnas mer kvalificerade behov. Däri låg begynnelsen till ett borgerligt väsende med artificiell förädling av jordens råprodukter. Med stöd av Temple ser han städerna med deras koncentration av många människor på ett begränsat område som den gynnsamma miljön för en kumulativ utveckling av konster och uppfinningar. Med känsla för taxonomins poäng inför han

längre fram också begreppet "artificiell avel": den råvaruimport som flera europeiska länder nu på ett "konstigt eller artificiellt sätt" säkrat sig tillgång till.³¹

För att visa ett rätt borgerligt väsendes överlägsenhet över lantväsendet återger Bachmanson beräkningar — hos bl a Davenant — av hur mycket Englands ull och Frankrikes silke efter alla led av förädling ökade i värde utöver råvarans värde i lantmannens hand. Lika lite som sina förlagor fann han här anledning att balansera denna värdeökning mot förädlingsarbetets kostnader. Heckscher framhöll i anslutning till Adam Smith att förädlingen därmed hos många merkantilistiska författare kom att framstå som självändamål. Så är det nog men var väl också meningen. Bachmanson har i *Arcana* säkert varit helt enig om att en mer utvecklad arbetsfördelning med större befolkning och ökad sysselsättning i de borgerliga näringarna i sig var ett nationellt intresse. Idén om arbetsfördelningens *learning-by-doing*-effekter är han emellertid också förtrogen med.³²

Utrikeshandeln som exploatör av andra länder och nationell sparbössa, pengarnas tillbörliga användning, samt fördelarna av ökad arbetsfördelning och förädlingsproduktion är alltså, inte oväntat, viktiga moment i de engelska föredömen, som Bachmanson håller fram för sina läsare i det underutvecklade hemlandet. Härtill ansluter sig framställningen i kap. 9 om manufakturer, låt vara att den har mindre doktrinär prägel och mer av pragmatiska tillämpningar. Det gällde här moment, som å ena sidan var framträdande i den samtida engelska litteraturen, å andra sidan också väl avpassade till den delvis nyorienterade skyddspolitik, som på 1720-talet engagerade de svenska städernas borgerskap. Till denna hörde den nya tulldifferentieringen 1722, förnyandet av restriktionerna mot landsköp och bondesegregation vid riksdagen 1723, produktplakatet med därtill hörande oenigheter mellan stora och små stapelstäder 1724, kommerskollegiets första handelsbalans samma år och slutligen den frihetstida manufakturpolitikens begynnelse med beslutet om landshjälp vid riksdagen 1726—27, som Bachmansson själv medverkade i.³³

Att legitimera denna mot England uppenbart riktade politik med den engelska merkantilismens centrala idéer hade naturligtvis också den poängen, att fiendens vapen nu vändes mot honom själv. Handelns historia var historien om framgång och fall för olika folk som avlöst varandra som ledande. Handeln kunde inte fjättras utan sökte sig dit där den fann den ynnest den åstundade. De som förr var ringaktade hade nu på många sätt balansen av Europa i sina händer. Liksom andra samtida såg Bachmanson den ekonomiska politikens system som den för ett nollsummespel nödvändiga strategin. Men däri låg också ett civilisatoriskt framsteg. Förfädernas våldsamma bruk att med vapen erövra och ödelägga länder erkändes nu som hedniskt och barbariskt. Stater och nationer kunde bättre och eftertryckligare både försvara sig, kuva och utblotta andra, och upprätthålla jämvikten sinsemellan med en rätt hushållning, manufakturer, sjöfart och utsträckt handel. England hade på så sätt kunnat suga mörken ur många nationers ben och försvaga dem mer än vad de blodigaste krig kunnat uträtta.³⁴

Bergslagsintressena fronderade mot delar av 1720-talets skyddspolitik. Flera konflikter mellan dem och borgerskapet präglade särskilt riksdagen 1726–27, och de engagerade också Bachmanson.³⁵ Kap. 10 i *Arcana* finner västerhavets ständigt öppna och outtömliga gruva långt angelägnare än nya järn- och koppargruvor, fiskeriernas tränade sjömän vida nyttigare än gruvarbetets underjordsmänniskor, och den nationella vinsten av 1000 tunnor sill mångdubbelt större än den av 1000 skeppund järn. Sin uppfattning att det svenska bergsbruket snarast berikade andra folk skulle Bachmanson vidhålla i ett senare arbete.³⁶

3

Av annan, långsiktigt mer avgörande karaktär är inflytandet från Bernard Mandeville. *The fable of the bees* gavs ut i en ny upplaga 1723. Mandeville hade då utvidgat anmärkningarna till sin didaktiska djurfabel och tillfogat två es-säer, bl a den särskilt provokativa *An essay on charity and charity-schools*. En strid följde, där han försvarade sig mot angreppen. Bachmanson kan ha följt denna upptakt till ”*the battle of the bees*” på stället. Tilläggen fr o m 1723 års upplaga har han känt till och använt sig av.³⁷

Engelsk samhällsdiskussion i den ”augusteiska perioden” präglades som sig bör av en moralisk tolkning av samhällslivet i flera olika varianter. Den omut-liga medborgardygden var ett centralt begrepp i den från renässansen och revolu-tionen ärvda republikanska humanismen. Shaftesburys lära om människans naturliga moral sense förstärkte underlaget för den naturrättsteori, som Locke och Pufendorf sökt rädda undan Hobbes’ angrepp. Konstitutionalismens seger 1688 följdes av dels en explosiv spridning av medborgarsällskap för sedooöver-vakning — *the Societies for the Reformation of Manners* — dels en från tron och kyrka inspirerad högkyrklig väckelserörelse. Kristligt och gentlemannamässigt moraliserande fick 1709 ett sammanhållande språkrör i Richard Steele’s *Tat-ler*.³⁸

I Mandevilles förmedling bröt sig mot detta en kontinental tradition av augustinsk fideism och fransk naturalism och skepticism.³⁹ En stark självmed-vetenhet om att därmed företräda en ny och hänsynslös ärlighet kommer till uttryck redan i inledningen till hans kommentarer till sin fabel:

One of the greatest reasons why so few people understand themselves, is, that most writers are always teaching men what they should be, and hardly ever trouble their heads with telling them what they really are. As for my part, without any compliment to the courteous reader, or my self, I believe Man (besides skin, flesh, bones, &c. that are obvious to the eye) to be a compound of various passions, that all of them, as they are provoked and come uppermost, govern him by turns, whether he will or no. To shew, that these qualifications, which we all pre-tend to be ashamed of, are the great support of a flourishing society has been the subject of the foregoing poem.⁴⁰

Till denna bestämning av människans natur fogades så en rigoristisk moraldefinition, hämtad från jansenismen och annan augustinsk troslära: "every performance, by which Man, contrary to the impulse of nature, should endeavour the benefit of others, or the conquest of his own passions out of a rational ambition of being good." Synbarligen är därmed möjligheterna av ett moraliskt handlande i det närmaste bortdefinierade. Men Mandevilles syfte var rimligtvis ett annat. Vad han ville visa var att uppkomsten av ett beteende enligt moralregler kunde förklaras utan att tillskriva människan någon sedlig natur, att samhällen och institutioner kunde förklaras med annat än sedliga böjelser. Den rigoristiska moraldefinitionen var naturligtvis effektiv mot olika former av hyckleri men betjänar framför allt en renodling av civilisationsproblemet.

Civilisationsteorin i *The fable of the bees* utgår så från ett naturtillstånd med Hobbes' förutsättningar i tillspetsad form:

All untaught animals are only solicitous of pleasing themselves, and naturally follow the bent of their own inclinations, without considering the good or harm that from their being pleased will accrue to others. This is the reason, that in the wild state of nature those creatures are fittest to live peaceably together in great numbers, that discover the least of understanding, and have the fewest appetites to gratify; and consequently no species of animals is, without the curb of government, less capable of agreeing long together in multitudes than that of man; yet such are his qualities, whether good or bad, I shall not determine, that no creature besides himself can ever be made sociable: but being an extraordinary selfish and headstrong, as well as cunning animal, however he may be subdued by superior strength, it is impossible by force alone to make him tractable, and receive the improvements he is capable of.

Problemet för de lagstiftare och andra kloka män, som påtagit sig att civilisera mänskligheten och upprätta samhällen, bestod då i att övertyga folket om att det var fördelaktigare att övervinna än att ge efter för sina begär och bättre att se till det allmänna än till det egna privata intresset. Men det lät sig inte göras utan att ett vederlag kunde erbjudas för självförsakens plåga, och det vederlaget måste dessutom vara kostnadsfritt. Lösningen blev att med hjälp av smickrande lovord till människans rationalitet och upphöjdhet över naturen knyta heder och stolthet till självuppoffringen och skam och vanära till begärens tillfredsställelse. Samtidigt infördes tävlingen mellan människorna genom en uppdelning av släktet i två klasser: en sämre med eländigt och lågsinnat folk, oförmögna till självförsakelse och motståndslöst eftergivna för varje skändligt begär, en bättre med idel upphöjda och högsinnade varelser, som med förnuftets hjälp betvingade sina böjelser och i ständig strid med sig själva befordrade endast det allmännas bästa. Den förra betecknades som släktets avskum, den senare som dess sanna företrädare. Sådana föreställningar, så skickligt anpassade till människans höga uppfattning om sig själv, måste, när de spreds bland folket, inte bara vinna flertalets bifall i vad gällde teorin utan också föranleda många, särskilt de starkaste och bästa, att uthärda otaliga obehag och prövningar för att få räkna sig till den bättre klassen. Moralens heroer, som med

utomordentliga ansträngningar bemästrade alla sina naturliga begär, vek naturligtvis sedan inte en tum från sina höga föreställningar om förnuftiga varelers värdighet och kunde dessutom med regeringens auktoritet alltid på sin sida hävda den bättre klassens anseende och överlägsenhet. De andra åter, som inte orkade undertrycka sina kära böjelser utan följde sin naturs köttsliga bud, hindrades från att säga emot dels av skam, dels av beundran för vad de själva saknade, dels av fruktan för sina styrandes makt, men dels också av sitt egenintresse, eftersom de på så sätt kunde skörda frukterna av andras självförsakelse och ostört hänge sig åt de egna begären.

This was (or at least might have been) the manner after which Savage Man was broke; from whence it is evident, that the first rudiment of morality, broach'd by skilful politicians, to render men useful to each other as well as tractable, were chiefly contrived that the ambitious might reap the more benefit from, and govern vast numbers of them with the greater ease and security.⁴¹

Bifabelns motto "private vices, public benefits" måste hållas någorlunda fri från associationerna till modern liberalism. Mandeville förespråkade inte någon moralisk indifferens och satte heller inte all sin lit till en osynlig hand. Moralreglerna var nödvändiga för civilisationsprocessen. De hade däri en latent funktion, en annan funktion än den synbarliga: inte att framkalla ett i rigoristisk mening moraliskt handlande men väl att få det ambitiösa fåtalet att tillfredsställa sin självuppskattning med ett hedersamt beteende och resten att hålla sina mindre hedersamma preferenser inom rimliga gränser. Parentesen antyder att Mandeville själv såg sin berättelse om moralens uppkomst — "the political offspring which flattery begot upon pride" genom skickliga politikernas konspiration — som ett pedagogiskt stycke *conjectural history*. De dialoger, som år 1729 utgavs såsom *The fable of the bees*' del II, framlade också ett försök till en mer realistisk beskrivning av samhällets och dess institutioners stegvisa utveckling.⁴²

Givet denna lösning på civilisationens och samhällsbildningens problem kunde emellertid lasterna, strävandena efter de egna begärens tillfredsställelse, tillskrivas rollen som utvecklingens drivkrafter. Detta är naturligtvis bifabelns centrala budskap. Otillfredsställelsen, lidelserna, tävlandet, girigheten och bedrägeriet har fått samhällen att växa och blomstra, så att dessas fattiga nu åtnjuter många livets bekvämligheter, som de rikaste i deras tidiga begynnelse måste avvara. Tillfredsställelsen är däremot flitens baneman. Det är till det ihåliga trädet bina till sist nödgas fly, "blessed with content and honesty".⁴³

De första välsignelserna ett mänskligt samhälle kunde önska sig var bördig jord, gynnsamt klimat, mild regering och mer land än folk. Där kunde människan vara lättsam, älskvärd, hederlig och uppriktig och leva ett enkelt och dygdigt liv utan konst och vetenskap. Det är handeln och konsterna som i förening med lidelserna och lasterna frigör samhället ur denna bornerade pastoralafald och driver det ut på tillväxtens och framstegens väg:

Would you render a society of men strong and powerful, you must touch their passions. Divide the land, tho' there be never so much to spare, and their possessions will make them covetous: rouse them, tho' but in jest, from their idleness with praises, and pride will set them to work in earnest: teach them trades and handicrafts, and you'll bring envy and emulation among them: to increase their numbers, set up a variety of manufactures, and leave no ground uncultivated; let property be inviolably secured, and privileges equal to all men; suffer no body to act but what is lawful, and every body to think what he pleases; for a country where every body may be maintained that will be employ'd, and the other maxims are observ'd, must always be throng'd and can never want people, as long as there is any in the world. Would you have them bold and warlike, turn to military discipline, make good use of their fear, and flatter their vanity with art and assiduity; but would you moreover render them an opulent, knowing and polite nation, teach 'em commerce with foreign countries, and if possible get into the sea, which to compass spare no labour nor industry, and let no difficulty deter you from it: then promote navigation, cherish the merchant, and encourage trade in every branch of it; this will bring riches, and where they are, arts and sciences will soon follow, and by the help of what I have named and good government, it is that politicians can make a people potent, renown'd and flourishing. /.../Great wealth and foreign treasure will ever scorn to come among men, unless you'll admit their inseparable companions, avarice and luxury: where trade is considerable fraud will intrude.⁴⁴

Det är naturligtvis en gammal föreställning att framgångsrik verksamhet i olika slag av handel nödvändigtvis kolliderade med moralens bud. Men Mandeville behövde inte gå längre tillbaka än till Pierre Bayle för att finna en precis formulering:

Of all wordly occupations there is scarcely any in which it is more difficult to practice sincerity, simplicity and evangelical self-denial than in business.⁴⁵

Dikten om bifabeln presenterar en utvald samling skurkar — bondfångare, parasiter, hallickar, spelare, ficktjuvar, falskmyntare, kvacksalvare, spåmän — som listigt tillägnar sig sina godmodiga och tanklösa grannars arbete, och tilläger tveklöst:

These were call'd knaves, but bar the name, the grave industrious were the same.

Kommentaren utvecklar:

To pass by the innumerable artifices, by which buyers and sellers out-wit one another, that are daily allowed of and practised among the fairest of *dealers*, shew me the *tradesman* that has always discover'd the defects of his goods to those that cheapen'd them; nay, where will you find one that has not at one time or other industriously conceal'd them, to the detriment of the *buyer*? Where is the merchant that has never against his conscience extoll'd his wares beyond their worth, to make them go off the better?⁴⁶

Men handel och hantverk är också på efterfrågesidan beroende av lasterna:

How necessary our appetites and passions are for the welfare of all trades and handicrafts has been sufficiently prov'd throughout the book, and that they are our bad qualities, or at least produce them, no body denies.⁴⁷

Omvänt stämplas Shaftesburys moralfilosofi som ett uttryck för en överförfinad aristokratisk överspända illusioner eller det sysslolösa välståndets indolens, användbar endast för uppfostran till en drönartillvaro:

His notions I confess are generous and refined: they are a high compliment to human-kind, and capable by the help of a little enthusiasm of inspiring us with the most noble sentiments concerning the dignity of our exalted nature: what pity it is that they are not true: /.../A man that has been brought up in ease and affluence, if he is of a quiet indolent nature, learns to shun every thing that is troublesome, and chooses to curb his passions, more because of the inconveniences that arise from the eager pursuit after pleasure, and the yielding to all the demand of our inclinations, than any dislike he has to sensual enjoyments; and it is possible, that a person educated under a great philosopher, who was a mild and good-natured as well as able tutor, may in such happy circumstances have a better opinion of his inward state than it really deserves, and believe himself virtuous, because his passions lie dormant./.../That boasted middle way, and the calm virtues recommended in the Characteristics, are good for nothing but to breed drones, and might qualify a man for the stupid enjoyments of a monastick life, or at best a country justice of peace, but they would never fit him for labour and assiduity, or stir him up to great achievements and perilous undertakings.⁴⁸

Det är påfallande hur Mandeville både i sin civilisationsteori, sin utvecklingsyn och sin samhällsuppfattning arbetar med delvis analoga par av inbördes beroende motsatser. Civilisationsteorin har sina två klasser: den moraliska självförsakelsens sublimes heroer och begärens lågsinnade slavar. I hans utvecklingssyn får ett stadium av bornerad pastoral dygd och enfald sin avlösning av en av passionerna frampiskad kommersiell tillväxt och utveckling. I hans samhällssyn ställs de ädla och generösa, filosofiskt kontemplativa och indolenta drönarna mot affärslivets handlingskraftiga skurkar. Vi befinner oss påtagligt i ett förstadium till Adam Smiths *conjectural history* om det borgerliga samhällets uppkomst som det helt oavsiktliga resultatet av å ena sidan jordägarnas barnsligt dåraktiga fåfänga, å andra sidan köpmäns och manufakturisternas mindre löjeväckande, rationellt vinstsökande krämarbetende.⁴⁹

4

Idéer från Mandeville introduceras återhållsamt och i försiktigt förmildrad form i Arcanas företal:

Dock är det sant, att varken de goda kvaliteter, som i hela naturens verk, ej heller de i människan finnas, äro de som göra människan till ett sociabelt och så förträffligt kreatur, som vi se henne vara, framför alla andra skapade ting; utan tävlandet, som både i människan och själva naturen och elementerna befinnes, utträtt detsamma. /.../ Men vad människan i synnerhet beträffar, så äro avund, egennyttia, högfärd, traktande efter makt och myndighet, våldsamhet och slikt, vartill i hennes egen kropp säden är, de ting, som förorsaka, eller bära och fortbringa hos henne omsider den bättre frukten, som vi kalla förstånd, vett och visdom: De samma framdriva också ibland människorna, det som kallas ädelmodighet, tapperhet och dygd, vilken, i gemen att säga, aldrig hade ibland människor namn, om icke laster och odygder hade henne namngivit, distingverat och utmärkt.⁵⁰

I kapitel 3 hänförs Sveriges ekonomiska obestånd till en underskattning av närande verksamheter i förhållande till de tärande. Handel, produktivt arbete och enskild egendom värderades lågt, medan äran och anseendet förbehölls krigiska bedrifter, publika tjänster och karaktärer. En omvärdering måste komma till stånd. Den hittills banade ärovägen måste kastas om och folkets böjelser vändas från martialisk anda till borgerlig håg. Det var till den ändan nödvändigt att för "den av naturen oroliga och äregiriga människan" proportionera äran och värdet efter nyttan av olika verksamheter. Mandeville åberopades här till stöd för att så lät sig göras, eftersom människornas böjelser, seder och värderingar inte var av naturen givna utan tvärtom institutionellt betingade. Att de flesta hellre vill vara kungar än bönder berodde enligt Mandeville på äregirigheten i förening med de materiella ting som starkare verkar på våra sinnen och lidelser än förnuft och eftertanke. I anslutning härtill hävdade Bachmanson, att det lika lite berodde på naturliga böjelser, när köpmäns barn drogs från borgerlig näring till högre stånd och andra mer hedrade sysslor. I stället menade han att sinnena därtill påverkats av tjänster och äretitlar.⁵¹

Ytterligare stöd var att hämta i *Fable of the bees'* anmärkning (R) om hedern. Denna kallas där en chimär, uppfunnen av moralister och politiker, och poängen med den är att den bara finns hos fint folk, där den liksom gikten är ärftlig. Man kan förvärva den genom att konversera, läsa riddardikt eller befordras, men inget stimulerar dess tillväxt så som ett svärd i handen.⁵² Från denna anmärkning översatte Bachmanson dels en lång passage om vad fåfängans berusning kan förmå människan till, dels dess utlöpare om soldaters lättlurade dödsförakt, och lade därtill en egenhändig formulering om hur en värja är "mäktig att göra en enfaldig bonddräng, så snart han får den på sidan, långt högre i sitt sinne än han förr var".⁵³ Att också föreställningar om hedern måste arbeta på ett naturligt underlag är Bachmanson visserligen medveten om:

Mandeville säger fuller också, att sådant härflyter av den svagheten, som människan av naturen medföljer, att sätta allt för stort värde på sitt eget förhållande; Men jag bliver därvid, att moralister och egna inrättningar synas vara mera därtill orsaken: Ty om de sökte inbilla folket, att ett nyttigt ämbete och hantverk vore även så hederligt som en publik tjänst och karaktär, och sådant först blev vedertaget och på sinnet lagt så skulle det strax bliva även så naturligt att använda förståndet uppå det förra som att med så mycken iver eftersträva detta senare. Detta mitt utlåtande finnes ävenväl mycket bliva bestyrkt, när man i gemen vill betrakta, att numera ganska få kvarlevor äro av de många hederliga och förmögna köpmansfamiljer, som i alla städer i riket för någon tid tillbaka florerade och landet så stor tjänst gjorde. I stället att sådane kontor kunna uppräknas hos främmande hava florerat under ett och samma namn över hundrade år och i en stor del av världen varit väl bekante; /.../.⁵⁴

Trots allt låter det ändå som om han förts till en överskattning av moralisternas möjligheter och underskattat problemen med att få inbillningar och inrättningar vedertagna. De övriga citaten från Mandeville i samma kapitel motsäger inte den bedömningen.⁵⁵ Också i kap. 7 med dess plädering för ett borgerligt väsende citeras Mandeville. Här möter man dennes utläggning om hur man gör

ett samhälle starkt och mäktigt genom att reta människans lidelser. Sammanhanget är inte osökt: citatet är väl starkt för det angivna syftet att motivera ekonomiska studier. Å andra sidan gav det möjlighet att med andras ord angripa ståndsprivilegier och censur:

/.../Låt proprieteten vara säker och obrottslig och privilegier allom lika; Tillåt ingen människa att göra annat än vad lagligt är men lämna var och en fritt att tänka vad han behagar; /.../.⁵⁶

Angreppet på de välgörenhetsinrättningar, som gav fattigas barn fri skolundervisning, tillhörde de mest provocativa och också mest omstridda partierna i *The fable of the bees*. Det är överraskande att över flera sidor (med citattecken och hänvisning till "en naturkunnig") finna dess kärvaste argument översatta i *Arcanas* kap. 8, här riktade mot resor och annan onödig upplärning av skråhantverkare. Med Mandevilles ord förklarar Bachmanson, att ett samhälle, där en del lever i sysslolöst överflöd, inte kan bestå utan att en stor myckenhet folk hålls i ständigt och hårt arbete både för sig själva och för andra, att mycket och billiga livsmedel kräver att dessa hårt arbetande är dels ihärdiga och aldrig vanda vid lättja, dels lätt förnöjda med livets nödtröft, och att båda dessa nödvändiga egenskaper kräver inte bara fattigdom utan också okunnighet. Den beryktade slutsatsen lyder i Bachmansons översättning:

I anledning av vad sagt är finnes klarligen, att i en fri nation, varest slavar intet tillåtas, där består nationens förnämsta rikedom i en myckenhet fattige och i nyttigt arbete brukade människor, vilka, på det en societet med dem må vara så mycket lyckligare och de själva förnöjda med de slättaste villkor, så är nödigt, att de flesta av dem äro enfaldige och okunnige så väl som fattige, eljest kunna de inte vara fattige och förnöjda med deras tillstånd. Kunskaper föröka våra begärelser, och ju mindre en människa vet att önska sig, ju snarare kunna hennes nödtröfter försedde vardas.⁵⁷

Mandevilles försvar för sin ståndpunkt återges i urval. För mycket medlidande är en oförlätlig svaghet, när förnuftet förbjuder det och landets allmänna intresse kräver fasthet och beslutsamhet. Det kan kallas barbariskt att förvägra de fattigas barn möjligheten att sträva, när Gud inte betagit dem samma naturliga gåvor som de rika besitta. Men det kan inte anses hårdare än att förvägra dem pengar, trots att de ändå har samma böjelse att spendera som andra. Bachmanson väjer inte ens för avsevärda mått av relativistisk cynism hos sin förlaga:

/.../ Att vara lycklig är att vara nöjd: och ju mindre kunskap en människa har om ett bättre leverne, ju förnöjdare är hon med sitt eget; /.../ Jag bryr mig intet om att efterfråga, huru förnuftigt dess nöje är: och bör åtminstone intet döma där om efter mitt eget tillstånd och argumentera ifrån den verkan, som samma ting, vilket gör henne förnöjd, skulle hava hos mig. På det sättet kan den, som hatar ost, kalla mig en tok, som älskar det som möjligt är. *De gustibus non est disputandum*; är så sant, när det tages metaphorice, som proprie;/.../.⁵⁸

I Mandevilles angrepp på välgörenhetsskolorna finns samma slags förstucket civilisationskritiska ironi som i hans försvar för dueller och bordeller. Liv offrades i dueller för att upprätthålla goda seder och hyfsat beteende. Prostituerade offrades för kvinnornas dygd i de bättre klasserna. Och civilisationens materiella grundval var de många kroppsarbetarnas fattigdom och okunnighet. Det hör till bilden att de, som försvarade välgörenhetsskolorna mot Mandevilles angrepp, därvid ihärdigt betygade att barnen fostrades till arbetsamhet, ödmjukhet och förnöjdhet. Oenigheten gällde inte syftet.⁵⁹

Vad Bachmanson angrep var skråhantverkarnas oblyga anspråk, fostrade av de erfarenheter från utlandet, som gesällvandringar och andra studieresor gav. Inga andra borde få resa utomlands för studier än de som vid hemkomsten hade medel nog att förestå hundra arbetare. Det vanliga arbetet skulle utföras utan vidare kunskap om världen än vad själva arbetet krävde. Ty "bedragne i manufaktur och ofullkomliga hantverkare skola vi därför utan återvändo bliva, om vi vilja att alle av dem skola vara försökta män i världen". Kritik av hantverkets organisation liksom av hantverkarnas anspråk och löner var ett återkommande, organiskt led i den nya manufakturpolitiken, men Bachmansons krav på okunnighet var inte så avancerade, eftersom han förordade "en tillräcklig undervisning för ungdomen hemma i landet".⁶⁰ Hans ärende är påtagligt odramatiskt jämfört med Mandevilles, och tillgreppen från denne tycks återigen skjuta en bra bit över målet. Överdriven verkar också den konklusion om vad som kan uppnås med arbetstillväjning och okunnighet, som i *Arcana* avslutar kapitlet om hantverkare och leder över till kapitlet om manufakturer:

Och när vi genom desse tvenne hjälpmedel hava förskaffat oss livsmedel nog och arbeta för lindrigt pris, så måste vi nödvändigt kunna jaga våra grannar utur handeln och tillika föröka våra egnas antal (sic!). Och detta är den ädla och manliga vägen, som vi våra handels och manufaktur rivaler möta måste, och dem således med våra förmåner utur alla främmande marknader driva.⁶¹

Mandeville är alltså delvis överutnyttjad i *Arcana*. Vad som attraherat Bachmanson och fått denne att använda honom över hövan är kanske tre delvis sammanhängande sidor. Det är för det första den naturalistiska människosynen. Det är vidare institutionernas, "inrättningarnas" betydelse och möjligheter: tämjandet av djurets passioner med andra passioner. Men det är nog också — och kanske framför allt — det utpräglat borgerliga draget hos Mandeville: gycklet med krigarären, hyckleriet och de ståndsmässiga moral- och hedersföreställningarna kombinerat med en relativ rehabilitering av krämarnas mer produktiva skurkaktighet. Å andra sidan hade Bachmansons borgerlighet plebejiska drag, som var främmande för alla hans engelska föredömen. De är särskilt markerade i *Arcanas* inledning, där han med ett raskt grepp transponerar den funktionella tredelningen av samhället i "näre-, läre- och värestånden" till en motsättning mellan "närande" och "tärande" — med sin utvecklade känsla för efterfrågans betydelse kan engelsk merkantilism inte dra gränsen så mellan produktiva och improduktiva! Centrala element hos Mandeville har Bachman-

son heller inte funnit användning för. *Arcana* har ingenting med av de lyxens välsignelsebringande verkningar som Mandeville så starkt understryker. Inslagen av funktionella förklaringar och av "förnuftets list" i engelsmannens utvecklingssyn framträder inte heller.⁶²

5

Flera delar av *Arcana oeconomicæ* var planerade. Men de planerna fullföljdes inte. Självbiografen förklarar: det fanns i Sveriges lagar inga rättskaffens grunder till vad som behandlades i detta arbete. Därför påbörjades ett nytt arbete, *Anatomia et scrutamen status politicae et oeconomicæ svecae*, eller "en anatomie och noga rannsaking av Svea rikets stats politiska och hushålls- verk". Avsikten var nu

att upptända en eld, som intet skulle slockna, förrän den åstadkommit en ändring i de lagar som han tyckte vara orsaken till Sveriges eländiga tillstånd och hushållning /.../.⁶³

Det manuskript med samma namn, som bevarats i renskrift, omfattar fyra böcker. Den första består av en inledning och tre kapitel, av vilka det första ägnas människors och staters tillstånd i gemen, det andra Sveriges regeringssätt och konstitution i synnerhet och det tredje följderna av konstitutionellt söndrade intressen. Den andra boken ger en historisk beskrivning av hur regeringssättet och konstitutionen i Sverige blivit vad den var, uppdelad på ett kapitel om "den uråldrige hedniska tiden", ett annat om "den påviske tiden" och ett tredje om tiden efter reformationen; den avslutas med ett kapitel om engelsk historia. Bok 3 handlar om tryckfrihet dels allmänt och dels särskilt i religionsmål; ett tredje kapitel består av översättningar ur engelsk tidskriftsdiskussion om tryckfrihet. Den fjärde boken är ett appendix med enbart översättningar från engelska; däri ingår kap. 6–10 i Mandevilles *Free thoughts on religion, the church, and national happiness* (1720). Den första boken bär i sin rubrik dateringen "skrivet år 1732" men har tillägg, som tidigast kan vara gjorda 1734. Sammanhanget mellan bok 3 och de föregående böckerna förefaller löst.⁶⁴

Det är alltså i de två första böckerna som Bachmanson framlägger sin syn på den svenska "konstitutionen", ett begrepp som också sägs innefatta civil och militär "inrättning", folkets sysselsättning och näringsmedel, samt uppfostran, principer, bruk och levnadssätt (1, kap. 1 vid mom. 9.) Medan den andra boken ger dess historia, är det framför allt den första, som sönderdelar och granskar den. Den följande framställningen begränsas till dessa båda.

Inledningen till bok 1 presenterar bl a några allmänna, i fortsättningen ofta återvändande synpunkter. Den första är att stater och folk kan befinna sig i tillstånd av elände utan att veta om det, och att, när man vet om det, orsaker och verkningar i regel förväxlas. Den andra, därmed sammanhängande, är att man därför alltid sökt bota det onda med fåfänga försök att ändra människor-

nas natur och förbisettt konstitutionen som en möjlig orsak. Ty lagar och konstitutioner kan inte bara hindra laster och odygder från att vara skadliga utan tvärtom göra dessa nyttiga. En tredje är att konstitutioner aldrig bildats avsiktligt och med goda, väl övervägda råd utan i stället uppstått ur okunnighet och våld och förändrats genom tillfälligheter, vars följder ingen kunnat förutse. Med den sammanhänger i sin tur en fjärde: distinktionen mellan sådana oskyldiga och ofta positiva intresseemotståndningar, som härrör ur enskildas särskilda avsikter, och sådana som är konstitutionella, som "själva inrättningen och lagen" ger upphov till, och som är ödeläggande.

Kap. 1 utvecklar dessa synpunkter. Det finns i den mänskliga naturen en medfödd traktan efter makt och myndighet över medmänniskorna. I mest alla stater har denna givits frihet att utöva sina onda egenskaper. Konstitutionerna, som skulle kunnat hindra det, är själva födda av egenintresse, mörker, våld, tyranni och oförutsedda händelser. Även kunskapen om rättskaffens regementskonstitutioner har förhindrats, eftersom lagen överallt vid svåra straff förbjuder ändringar i det gamla och väl befäster enskilda förmåner. Ty vetenskapen odlas alltid i nära gemenskap med de storas, myndigas och förmögna intressen. Och makt och myndighet, som inte har sin grund i naturens lag, kan inte vara beständig och säker, utan att folket är enfaldigt, dumt, vidskepligt och i mörker hållet. Det är en ofelbar regel

att lika vad slags folk det är, som över de andra en övermakt undfår, och lika mycket igenom vad medel det sker, så skola sådana samma makt söka att bibehålla, utan att fråga efter, vad skada det allmänna därav taga månne.

Denna konception har förstås sina svårigheter. I vilken mening saknar den makt sin grund i naturens lag, som den mänskliga naturen traktar efter? Av naturen är människan enligt Bachmanson ingenting annat än "ett levande kaos", "en sammanblandning av många naturligen medfödde både gåvor och laster". Uppfostran är vad som gör henne ond eller god, och den vill han räkna till "konstitutionen". Men också denna är ju människoverk, framsprungen ur "mörker, självsvald och egennytta". I ett sammanhang vill han rentav frita t o m "de flesta" av dem "som makten ägt" från onda uppsåt och ändamål och påbördar dem endast "villfarelse /.../ om de rätta orsakerna till staters förvirring, olyckor och elände". Sådan villfarelse kan bara övervinnas, hävdar han, med frihet att pröva och undersöka tingens natur och rätta beskaffenhet. Men därmed är han tydligen kvar i sin cirkel.

Kapitlets avslutande paragraf diskuterar konstitutioner normativt. En författning, heter det här, ska vara som en maskin: göra sin tjänst och fylla sitt ändamål utan mer än reparation och underhåll.⁶⁵ Civila konstitutioner är bäst och beständigast ju närmre de överensstämmer med naturens ordning, och med de stridigheter, som tjänar till naturens bestånd. Varken naturen eller det civila samhället kan bestå utan stridigheter och motsättningar, men man måste skilja mellan de onda och skadliga, som förtär och förstör, och de goda och nyttiga, som bygger upp och befäster. Vilka stridigheter man får beror på kon-

stitutionerna. Av de omnämnda konstitutionerna framhävs Englands som den, som kommer "naturens regler" närmast. Där finns en balans mellan överhetens och undersåtarnas makt. Folkets uppfostran och principer är också med naturen överensstämmande. Men framför allt finns där en grundläggande intressegemenskap mellan det allmänna och det privata och mellan undersåtarna inbördes. Det finns inga intressen av särdeles vikt, som strider mot varann. Stridigheter hos dem syftar inte på försvar eller förvärv av förmåner av och över deras medundersåtar, så som är fallet annorstädes, där konstitutionen själv genom undersåtarnas söndring i stridande intressen ger anledning till det. Bachmanson medger, att regerande herrars traktan efter oinskränkt makt och folkets tycke för oinskränkt frihet alltid kan medföra risker för omvälvningar. Men tryckfrihet kan bidra till att "hålla den ena i anständig äga och ihugkomelse av dess rätta göromål och den andra i tillbörlig vaksamhet över dess tillständiga rätt". Kapitlet avslutas med ett Mandeville-citat:

Jag haver av många hört sägas, att vårt regeringssätt är det bästa i världen, om alla människor ville vara ärliga. Men detta är inget beröm, emedan varest alla människor äro ärliga och göra vad deras skyldighet kräver, där äro alla regeringssätt lika goda. Men den är den bästa konstitutionen, som är försedd emot de värsta händelser och anstötar eller beväpnad emot skalkestycken, svek, förräderi och alla snaror av mänsklig arghet, bibehållandes sig stadig och orörlig, änskönt alla människor skulle vara skalkar och förrädare. Det är med regeringssätt och konstitutioner, såsom med mänskliga kroppar, den som kan fördraga de mesta fatiguer och anstötar, utan att därav komma i oskick, samt förbliva längst vid hälsan, är den bästa.⁶⁶

Den svenska konstitutionens allvarligaste brister är enligt kap. 2 följande. För det första är folket genom exklusiva privilegier söndrat i olika stånd med oförenliga intressen, som därför oupphörligt söker hävda sina rättigheter på varandras bekostnad. För det andra: nästan alla av stånd och egendom innehar och är beroende av tjänster, som fördelas av kronan ofta på livstid. Bristen på oberoende, förmögna och myndiga män liksom på förstånd hos den menighet, som inga tjänster bekläder, gör nationen lätt att leda och korrumpera. För det tredje gäller om den lagstiftande makten, att man inte vet om det är husbönder eller betjänter som utövar den. Den lagstiftande makten bör förbehållas egendomsägare och utesluta dem, vars existens vilar på statens förlänningar:

/.../ alla de, som äga ingenting av sig själva, taga gemenligen av andra, vad de kunna inkräkta; pretentioner därtill skola aldrig fela. Så likaledes, om inom staten makten lämnas till sådana, som äga ingenting av sig själva, att göra en corps eller ett stånd, skola de aldrig eftersätta, vad det ock vara må, till att behålla makten och bruka densamma, till att få av andra vad de eljest intet kunna få, eller äga av sig själva. Det är för den skull hos ett fritt folk högst angeläget, att inga andra sitta lagstiftare och formere stånd än sådane som äro verkliga possessionati, under vad sken och pretention det vara må; samt att de, som äro possessionati, må förenas uti så nära intresse, och göras till så få stånd, som möjligt är: varandes tvärtemot naturen av alla societeter, att de som bestå av societeten, igenom lön och förlänningar, och följaktligen äro betjänter, skola därjämte sitta societetens lagstiftare. /.../ Den som vill veta, om hos ett fritt folk väl tillstår, måste tillse, om ett och

samma folk sitta lagstiftare och betjänter, eller executorer av lagstiftarnes författningar; så ock, om större rikedomar, makt, myndighet och anseende är hos betjänterne och executorerne än själva lagstiftarne, för vilka de förra haver att göra räkskap.

Dessa kriterier drabbar hårt den svenska ståndsriksdagen. Av adeln finns enligt Bachmanson knappast någon i riket utan tjänst. Hela prästerskapet innehar eller söker tjänst. De ofrälse stånden skördar heller inga lagrar:

/.../ borgarståndet består mest av borgmästare, kan ock näppeligen bestå av annat, emedan utom magistratspersoner i städerna föga någon finnes, som i publice sysslor känner den högra handen ifrån den vänstra, och bondeståndets ledamöter, om de än hade skickliga lagstiftare, så kan med detta samma, förmedelst dess allmänna besvär, privilegier och flera dependenser, göras vad den hava vill, som är i favör och makten, så är ock av dem inga få, som uppföda deras barn till tjänster och följaktligen dependens.

Den lagstiftande makten bör förbehållas förmögna possessionater därför att endast de kan vara oberoende av hopp och fruktan, fria från förväntningar om favörer, utan intressen som strider mot det allmännas och med förmåga att inhämta kunskaper utan att behöva lita till andra. Med upphävande av den söndring, som privilegierna skapat, skulle nationen bara ha två delar: städer och land. I alla stater i världen finns naturligen också bara två slags possessionater: de som verkligen är ägare av städer och land. Utan privilegier behövde det alltså bara finnas två stånd.

Angreppet på ståndsprivilegierna är allmänt och principiellt. Men adelns jord- och tjänsteprivilegier står naturligtvis i förgrunden. De strider, heter det, i själva verket mot adelns egna intressen och hindrar dess förkovran. Argument för det anförs senare i bok 2. Adelns ensamrätt till "länderierna" begränsar efterfrågan och minskar jordegendomarnas värde. Dess ensamrätt till högre tjänster har framtvingat en väldig tillväxt av ståndet genom nyadlande — för landet en olidlig börda men ändock bättre än om skickliga män hindrats.⁶⁷ I den första bokens kritik av konstitutionen framhävs privilegiernas konsekvenser för näringarna. Jordbrukets förbättring kräver framför allt en allmän, oinskränkt och säker rätt att besitta jord, styrka och förstånd till jordbrukets drivande samt frihet för jordbruket från olidliga pålagor. Men av jordprivilegierna följer

att besittarne av jordegodsen dels äro osäkra och obeständige, dels fattige och enfaldige, samt att de, som äga styrka och förstånd, dels kunna eller vilja intet, dels få intet sitta själva därvid. Vi skola då klarligen finna det vara orsaken därtill, att landet i dess innerliga värde icke kan tilltaga, publici och privatorums inkomster förkovras, samt vårt eget land så mycket mindre kläda och föda oss, som vi esomoftast hunger, elände och dyrtid lida måste. Emellertid lämnar jag nu till var förnuftig man att döma, om icke lagen och inrättningen själv haver i sig omöjligheten, att få vårt land rätt uppbrukat, och om vi följaktligen med skäl kunna angiva lättjan, vårdslös- och okunnigheten såsom orsaker till vårt lands slätta tillstånd och den allmänna fattigdomen /.../.

Tjänstprivilegierna i förening med adelskapets ärftlighet dränerar landets näringar på kunskaper och förmögenheter. Adeln utbildar sina barn för stats-tjänst, och de ofrälse söker samma utbildning för sina barn för att på den vägen vinna nobilitering. Heder och anseende knyts exklusivt till statstjänsten och drar med sig begåvningar och förmögenheter, med svår obalans mellan tärande och arbetande som följd.

Den som vill veta om ett land mår väl, se endast till om vid åkerbrukets, handelns, manufakturernas, fiskeriernas etc. styrelse och drift sitta landets förståndige och förmögna män, eller om det är de enfaldige och fattige i landet som sådant bestyras. Men emedan det ena betecknar så mycket ett lands fattigdom, som det andra makt och välmågo, så om orsakerna till det ena och det andra eftersökes, skola de, som förut sagt är, igenfinnas i själva inrättningen: nämligen att alla vill ha tjänster och karaktärer, eller att, efter den vedertagna inbillningen, ingen kan vara hederlig utan tjänst och karaktär. /.../ hade man antalet av alla inbyggares stånd och göromål, så torde de tärande finnas icke allenast över 300 procent differens i den proportion, som de rätteligen hålla böra; utan ock alla de närande lemmanne alledes destituerade av huvuden och anförare, eller män av förstånd och styrka. Orsaken finnes igen i inrättningen och folkets därav flytande principer om heder, som redan förmält är.

Bachmanson avvisar inte utmärkelser och förmåner, som är knuta till personliga meriter. Men ärftligt adelskap vill han begränsa till "stora, högt förtjänta och berömda grev- och friherrliga familjer". Genom primogenitur bör det förbehållas äldste sonen, till familjernas konservation.

Ståndsprivilegierna däremot är grundorsaken till söndring mellan stad och land, näringslöshet, fattigdom, folkbrist, underbalans i handeln och vetenskaplig stagnation.⁶⁸ Ändå måste varje herredagsman med ed förplikta sig till sin fullmakts åläggande att aldrig tala mot någons välfångna privilegier. Så befästs det onda, och lagstiftaren förpliktas att mot vilja och bättre vett försvara och underhålla det, med oupphörliga revolutioner som följd.⁶⁹ Nationen har inte gått under, eftersom jord ännu funnits för släktet att fortplanta sig. Men fattigdomen och uselheten har blivit oupphörlig. Och människorna har inte förstått sitt elände, ej heller att stridigheterna och det onda, som förorsakat det, härrört från dem själva och den grund de sökt lägga till sin uppgång och lycka.

I bok 1:s tredje och avslutande kapitel tillspetsas tesen om konstitutionens utslagsgivande betydelse: i länder, där folket söndrats i oförenliga intressen, är sådana gåvor som rikedom, vett och vältalighet inte bara gagnlösa utan direkt skadliga. Historiska exempel anförs. I Sverige tillvällade sig en gång det påviska prästerskapet makten och förorsakade folkets splitting i olika stånd. Mer rikedom betydde då mer makt och våld från prästernas sida över folket. I den romerska republiken tog patricierna makten och gjorde sig till ett privilegierat stånd. Patricier och plebejer ställdes mot varann som två nationer, uppror hotade, och republiken föll i vanmakt intill dess skulder eftergavs, rikedomar omfördelades och menighetens frihet tillvaratogs genom tribunernas tillsättande.⁷⁰ I Rom trätte man i mer än 400 år om länderiers och tjänsters innehav, eftersom inga andra näringsmedel var romarna bekanta än lantbruk och svär-

det, och gracchernas vältalighet förde till ett uppror, som kostade 3000 romerska medborgare livet. England var fattigt och oansenligt intill Henrik VII:s tid, borgerliga näringsmedel var okända, och man slogs oupphörligt om länderier och tjänster, som adeln också här ville behålla för sig själv. Men när adelns makt brutits, blev intressena mer förenliga, menigheten fick mer makt, och landet tillväxte i välmåga genom fler näringsmedel och handelns och manufakturernas uppmuntrande. Tjänster är nu där i förakt hos de flesta, och landets besittning, som står öppen för alla, åstundas bara av dem, som inte förstår sig på annat eller har tjänat nog med pengar i andra näringar och vill slå sig till ro på ålderns dagar. Sverige liknar Rom men med en viktig skillnad:

/.../ att denna saken angående tjänsters och länderiers fria och allmänna besittning icke försakat alldeles så mycket synlig och uppenbar orolighet hos oss som de romare, härkommer därifrån, att här äro alla de, som förstånd och förmögenhet ägt, blivne adelsmän, varmed oroligheten blivit stillad, till dess andra ånyo upp-vuxit; vilken i Rom varken skedde eller kunde ske. Men påföljderne av det ena och det andra äro ändock lika skadlige: ty vad ont hos romare försakades igenom våldsamma tråtor och inbördeskrig, det samma och än mycket värre försakades i Sverige igenom adelns förökande över rikets krafter, och det förminskande som däruppå följer av närande ledamöter i alla hanteringar, som regementskroppen styrka bör; varför ock riket allt ständigt uti ett svagt och vanmäktigt tillstånd förblivit, att förtiga mycket annat ont, som därav härkommit; och omsider är här, såsom i Rom, den allmänna friheten därigenom förstörd vorden.

Gentemot Vertot och Davenant hävdar Bachmanson, att Rom inte korrumpades av sina med expansionen växande rikedomar: det var det söndrade intresset, som gjorde rikedomarna skadliga. Den paradoxala slutsatsen blir:

att ett uti stridande intressen söndrat folks största lycka och förmån består däruti, att de äro så dumme, enfaldige, fattige, svage och vanmäktige, att de ingenting kunna företaga, samt uti en beständig sorg, oro och bekymmer om födöns förskaffande, så att ingen tid och rådrum övrigt är för andra tankar att kunna smyga sig in.

Rikedom och förnuft båtar intet om man inte först enar folkets intressen på grundval av säker och gemensam frihet och proprietet, avskaffar tvånget i tryck liksom sekretessen kring landets inre förhållanden och allmänt rensar konstitutionen från dess fördolda onda rötter. Först då finns grunden till välmåga och lyckosalighet.

Historieskrivningen i bok 2 får sin särprägel av en avancerad antiklerikalism. För hednatidens folk är Johannes Magnus och Rudbeck huvudkällor. Men Bachmanson frågar sig, om folkets lovprisade lyckosalighet och dygder bestått i något annat än konsten att slåss och fäkta. Nationer har ju ofta gjort sig namnkunniga med stridbarhet och erövringar och ändå levt uselt och eländigt.⁷¹ I sin konklusion ger han Olaus Petri rätt: här som annorstädes har levt ett grovt och oförståndigt folk, som föga aktat vad som hört till goda seder och skicklighet. Men folket har under hela den hedniska tiden varit fritt, kungamakten begränsad, prästerna mäktiga och myndiga men inte avskiljda i ett stånd, intressena

gemensamma. Handel och borgerlig näring har man inte känt till. Liksom romarna har man levt av lantbruk och krig med den skillnaden att landet här utarmats av upprepade utvandringar.⁷²

För den övergång till en period av tvedräkt och avguderi, som Johannes Magnus daterat till 425 år efter syndafloden, framför Bachmansons sin egen teori. Syndafloedens läromar började glömmas, Folket tillväxte i antal, och landet blev trångt. Näringsmedlen var få och inrättningarna sådana, att den som intet hade måste hjälpas av den, som ägde mer. Världslig makt och rikedom kunde nu tillfredsställa det i naturen medfödda begäret att råda och regera över andra. Envar började då bruka den konst han lärt bäst, och de med de bästa gevären avancerade och vann mest. Av sådana gevärd finns två slag. De materiella angriper kroppen. Men de immateriella fängslar förnuftet, förför sinnet, förråder själen och gör kort sagt människan till en fullkomlig tok:

Tvenne slags folk kommer förnämligast att taga del uti deras bruk, nämligen lagstiftare och präster, och bägge gemensamligen i mycket ont: lagstiftare i anseende till allt det, som människorna igenom osunda och egennyttiga lagar, förordningar och inrättningar vederfarit är, emedan de kunna förleda folket till mycket ont i mening att det är gott; och präster i anseende till allt det onda, som igenom skenhelighet och falsk inbillning åstadkommet är, vilket är det mesta och obeskrivligt. Ty såsom dessa sista svärden under gudsfruktans mantel, och under namn av Guds hand föras och brukas; så hava de ock den allra största kraften och verkan, att vinna allt vad i världen vinnas kan; kommandes även på dessas räkning en stor del av det onda, som de förra uträttat, emedan de härigenom blivit förledde och bedragne.⁷³

Men först med den "påviska tiden" blir landet ett oligarkiskt styrt ståndssamhälle. Klerkerna blir till heder, myndighet och klienter starkast, får regeringen i sina händer och förvandlar konungen till en kraftlös titel. Prästernas försök att underlägga sig allt framtvingar motåtgärder från mäktiga lekmän. Adelen omvandlas från personlig merit till ett privilegierat stånd. Till egen skada och fördärv splittras Sverige upp i stånd med olika privilegier och mot varandra stridande intressen. I de mäktigas intresse fördelas jorden på jordnaturer med olika beskattning och besittningsrätt. Regeringen vilar på svärdsfukt, och de krigiska idealen försvårar framväxten av borgerligt väsende och leverne. Städerna förblir obetydliga, och det tyska inflytandet i dem är starkt. Nationen mister sin namnkunnighet och befolkningen stagnerar.⁷⁴

Reformationen minskade prästernas makt. Men deras politiska inflytande växer åter under Gustav Vasas söner. Vid riksdagarna bildar de ett särskilt stånd. De missbrukar också sin makt i församlingarna, förhindrar en önskvärd tolerans mot de reformerta, försvårar upplysning, studier och vetenskap och kontrollerar folkets uppfostran från födseln intill dödsstunden.⁷⁵ I sin behandling av den lagstiftande makten efter reformationen angriper Bachmanson särskilt påfundet om när-, lär- och värstandens, som påstår de närande, lärande och värvande funktionernas likaberättigande i lagstiftningen. Men

/.../ uti lagstiftaresäten hos ett fritt folk kan naturligen varken när-, lär- eller värstand för lagliga anses, utan endast possessionati, eller besuttne och bofaste män, emedan naturligen ingen annan, än husbonden kan råda i sitt hus, men ingalunda de, som han tager sig till hjälp för lön och betalning, att lära och arbeta, samt hägna och försvara dess bo och bohag, /.../76

Adelns privilegier har nu blivit en belastning för både adeln och landet, förhindrat kapitalbildning och ökat söndringen mellan stånden. Det gäller också lokalförvaltningen: landshövdingarna har ju alltid varit av det adliga ståndet, "så att menigheten icke kunnat hava till dem något förtroende". Fåfångt har de styrande i 200 år ordat om att sätta städerna och handeln i bättre skick. Borgarståndets utveckling har hämmats av rådande förakt för borgerlig näring, av städernas söndring genom privilegier från lantmannaväsendet, av deras inbördes splittring, av bristen på kunskaper och kapital, och av bristande upplysning om det borgerliga väsendets rätta natur. Både det allmänna och städerna själva är orsak och skuld till att handeln inte varit riket så nyttig som den bort. Bönderna är dels svaga och oförmögna, dels enfaldiga och okunniga. Liksom adelns jordprivilegier är deras företräden till kronojord och skatteköp en mur som hindrar kunskaper och förmögenheter att tränga in i lantbruket.⁷⁷

Mot slutet av kapitlet om tiden efter reformationen diskuteras sambanden mellan privilegier, statsfinanser, jordnaturer, tjänster och indelningsverk. Varför, frågar sig Bachmanson, har Sveriges konungar och ständer oupphörligt följt samma maxim när det gällt statsutgifterna: att indela de militära, civila och ecklesiastika stater på jord? Det beror, menar han, dels på det redan omtalade föraktet för borgerliga näringar, dels på den övervägande lusten för krig. Båda har samverkat till att utarma undersåtarna, så att det allmänna till täckning av sina nödvändiga utgifter ingen annan tillgång haft än jord. Men följderna har varit först att adeln med dess frälsejord växt i omfattning utan andra meriter än att rida och rusta, sedan att under Carl XI så mycket jord som möjligt gjordes till kronojord för att indelas till försvarsverkets underhåll, allt medan jordbruket lidit under osäkra och obeständiga besittningsförhållanden. I länder med goda inrättningar är besittningsrätten till jord inte begränsad till vissa stånd, och kronan har heller inte tillstånd att förvärva eller tillvälla sig jord. Beskattningen vilar på hela samhällskroppen och dess lemmar efter bärkraft, så att undersåtarnas egendom är publici kassa och ränteri, och kronans betjänter underhålls på ren sold. På så sätt kan pengar oupphörligt cirkulera mellan kronan och undersåtarna till å ena sidan handelns och åkerbrukets rörelse, å andra sidan statens och försvarsverkets underhåll och till bådadernas inbördes styrka och bestånd. England, förstås, men också Holland och Frankrike åberopas som föredömen.

Var går då vägen till förändring? Friheten, hävdar Bachmanson, kan aldrig vara säker i ett land, där alla förmögna och förståndiga män själva sitter i tjänster eller traktar efter dem och dessutom själva besätter den lagstiftande makten och där såsom betjänter gör räkenskap för sig själva. Men att nu utestänga alla män i tjänster från statens sammankomster, så länge det inte finns

några andra förmögna och erfarna män att företräda den lagstiftande makten, det vore att bota ont med värre. Enfaldiga, okunniga, fattiga och oansenliga män skulle genast försätta den lagstiftande makten i fullständigt beroende av den utövande makten och på så sätt omintetgöra friheten. Den enda utvägen är att dels reducera mängden tjänster, dels skapa sådana inrättningar, att bofasta, förmögna män kan leva hederligt utan tjänsteinnehav. De bör ske genom en förändring av kronoinkomsternas naturer. All jord bör på en gång befrias från alla bördor och utlagor till kronan. Därmed måste av sig själv kronans besittning av jord liksom en mängd tjänster upphöra med därtill hörande vidlyftiga räkenskaper, så också jordprivilegierna, eftersom all jord då blir av samma fria natur. Försvarsverkets och andra staters löner bör indelas på acciser och konsumtionsavgifter och bero endast av dem,

vilka ej kunna förkovras utan igenom manufakturerna och allehanda goda inrättningar, samt åkerbrukets förbättring, varvid myckenheter folk kunna leva och bestå och följaktligen accisen och konsumtionen tilltaga.⁷⁸

Engelsk historia avslutar den historiska delen. I England har det enligt Bachmanson en gång förhållit sig på samma sätt som hos romarna, i Sverige och i alla andra stater som genomgått inre omvälvningar. En del av undersåtarna tillvällade sig företrädesrätt till jord och tjänster framför de andra utan att se att det skulle bli deras eget fördärv. Staten förbehöll sig en del av jorden för egna behov. Folket delades i olika stånd med olika makt. De större fick våld över de mindre med missnöje, trätor, slagsmål och till sist totala revolutioner som följde. I England kämpade baronerna med kungarna om jorden alltsedan Wilhelm I:s tid, och biskoparna trängde sig in mellan dem. Ty både regerande huvuden och undersåtar, andliga såväl som världsliga, insåg att med besittningsrätt till jord, som kan underhålla många människor, följer alltid makt och myndighet. Baronerna var som små kungar med ståtliga hov och med menige man som sina beroende vasaller. Men efter Rosornas krig var familjerna på båda sidor fördjupade i skuld. Henrik VII, som gärna såg högadelns makt förminskad, genomdrev då en parlamentsakt, som medgav att baronerna sålde sin jord för att betala sina skulder. Mest alla stora gods fördelades så genom försäljning till gemene man i mindre och säkra besittningar. Samtidigt upphävdes adelns rätt att sammankalla sina underlydande *thanes* i vapen, och det stadgades att alla *freeholders*, fria besuttna män med 40 skillingars ränta, skulle ha röster vid val av parlamentsfullmäktige. Så förstärktes konstitutionen, och den allmänna friheten befästes till gagn för landets uppodling och för omsorgerna om det allmänna. Från samma tid började handel, manufakturerna och sjöfart befördras, det blev fler närande och färre tärande, varpå följde en allmän förmögenhet bland de handlande, som tack vare det fria tillträdet till all jordegendom också befördrade lantbruket. Bland de positiva faktorerna nämns vidare lagen om primogenitur samt utestängandet av prästerna från världsliga sysslor.

Den engelska konstitutionen är, menar Bachmanson, den bästa i världen

nuförtiden. Men den är inte frukten av goda och väl övervägda råd utan ett resultat av händelser och sammanstötande orsaker, vars påföljder inget mänskligt förnuft kunnat förutse. Inte heller är den så fullkomlig att inte många bräckligheter kan upptäckas. Vad skulle då inte kunna uppnås till människornas lycka i världen med goda avsikter, berätt mod och förstånd!⁷⁹

6

Anatomia et scrutamen står ensamt som en mycket tidig och konsekvent genomförd kritik av ståndssamhället och ståndsprivilegierna i Sverige. Författaren var i 35-årsåldern, utan tryggad ställning, självlärd och med avsevärda språkliga och stilistiska handikap. Ett kvartssekel senare skulle han offentliggöra sin kritik av konstitution och ståndsprivilegier i en allmännare, mer principiell men också mindre tydlig utformning.⁸⁰ Själv var han då nobiliterad och kommerseråd, idéer från engelsk och fransk upplysning hade nått Sverige, och frihetstiden gick in i sitt slutskede med de möjligheter, som starka partimotsättningar, växlande regimer och slutligen tillgodosedda krav på lagstadgad tryckfrihet öppnade. Likafullt blev hans arbete då föremål för hårda angrepp och slutligen hänvisat till granskning av en rikens ständers kommission.⁸¹ Självbiografins uppgift att det från början bedömdes som uteslutet att på 1730-talet kunna trycka *Anatomia* i Sverige förefaller rimlig.⁸²

Även i kritiken av det svenska ståndssamhällets ”inrättningar” blev England föredömet. Bachmansons beundran för den engelska konstitutionen går också tillbaka till hans Englandsresa.⁸³ Men två saker måste genast framhållas. För det första är det i *Anatomia* inte fråga om författningen i egentlig mening: begreppet konstitution täcker en mer omfattande institutionell matris. För det andra är det inte bara verkliga engelska förhållanden som återopas. Till väsentliga delar är det också en idealiserad bild, som präglade den augusteiska epokens självförståelse. Mycket av den är i så hög grad allmängods i engelsk diskussion att det är svårt att ange särskilda förlagor. Några utvecklingslinjer och skillnader bör emellertid framhåvas.

Idén att ”den gotiska balansen” mellan konung och baroner hade rubbats av Henrik VII genom *Statute of Alienations* och *Statute of Retainers* kom från James Harrington, i *Oceana* (1656). Försäljningen av högadelns gods hade tillsammans med klostergodsens upplösning åstadkommit en förskjutning av egendomsfördelningen och därmed också maktbalansen till förmån för *the commons*. Den konstitutionella monarkin hade därmed förlorat sitt underlag. Med Machiavellis republikanism som förebild förordade Harrington en republik byggd på beväpnade *freeholders*, vars medborgaranda upprätthölls dels med begränsningar i lag av jordinnehavet, dels med tidsbegränsade tjänsteinnehav som skydd mot korruption.

Sedan Harringtons tid hade England bl a genomlevt en restauration, en ”äro-rik revolution”, en agrar revolution med stark tillväxt av den stora jordegendo-

men och från 1695 också en "finansiell revolution", som på kort tid alstrat helt nya former av förmögenhetsinnehav. Redan under restaurationstiden, från 1670-talet, omformades Harrington-traditionen till en ny konstitutionalism, som vädjade till *gentryns* medborgaranda för att skapa en ny balans mellan konung och folk med folket företrätt av jordägarnas valda representanter i parlamentet. Med den fonderade statsskuldens och de finansiella förmögenheter-
nas snabba tillväxt efter 1700 kom Harringtons idéer att profilera ståndpunkten att endast jordägandet kunde tjäna som grundval för medborgardygd och full politisk kapacitet. Med jordegendomen följde nämligen en oberoende allsidighet, medan andra förmögenhetsformer var osäkrare och framför allt genom marknadens arbetsdelning begränsade sina innehavare till specialiserade verksamheter. Efter hand försvann Harringtons krav om att i lag begränsa jordinnehavet, medan däremot det politiska allsidighetsidealet alltjämt kunde åberopas mot en stående yrkesarmé, mot offentliga tjänster utan tidsbegränsning och mot parlamentsledamöter utan jordegendom.⁸⁴ Egendomsförhållandenas reella utveckling är en naturlig bakgrund till de starka inslag av moraliserande retorik, som präglade engelsk medborgarhumanism i början av 1700-talet.

Medborgarhumanismens politiska ideal från Machiavelli och Harrington tillhörde egentligen *whig*-traditionen. Men under 1700-talets första decennium åberopades de oberoende av partitillhörighet. På 1720-talet utnyttjades de av den tories närstående Bolingbroke i hans kampanj för att driva Walpole från regeringsmakten. Där uppbyggades hela batteriet av "ny-harringtonska" argument från 1670-talet och framåt: risken för korruption från den utövande maktens sida, nödvändigheten av att parlamentet var oberoende av den utövande makten och till den ändan sammansatt av oberoende proprietärer, jordegendomens företräden framför merkantila förmögenheter när det gällde att säkra personligt och parlamentariskt oberoende, behovet av återgång till forna konstitutionella principer, som tryggat ett sådant oberoende.⁸⁵ Bolingbrokes tidskrift *The Craftsman* har Bachmanson följt under större delen av dess livstid.⁸⁶

Mandevilles skepsis gällde naturligtvis också politisk idealism och moralism. Sin första provokation hade han gjort redan 1709. Den var då föranledd av *The Tatler's* maningar till romersk allmänanda och medborgardygd:

Madam, said he, it is unquestionable, that the greatest and most immediate benefactors to human society, are the idle favourites of blind Fortune, that having more money left to them than they know what to do with, take no other care than to please themselves, and studying as well to create new appetites as to gratify those they feel already, are given over to all sensuality, and value neither health nor estate in the purchase of delight.⁸⁷

I anmärkningarna till bifabeln heter det med anledning av den holländska administrationens påstådda sparsamhet och hederlighet:

But what they would ascribe to the virtue and honesty of ministers, is wholly due to their strict regulations concerning the management of the publick treasure, from which their admirable form of government will not suffer them to depart; and

indeed one good man may take another's word, if they so agree, but a whole nation ought never to trust to any honesty, but what is built upon necessity; for unhappy is the people, and their constitution will be ever precarious, whose welfare must depend upon the virtues and consciences of ministers and politicians.⁸⁸

Synpunkten är komplementär till den värdering av Englands konstitution, som Bachmanson citerat från *Free thoughts on religion*.⁸⁹ Samma arbete ger markerade uttryck för politisk skepticism. Moral och altruism är osannolika egenskaper hos politiker och hovfolk. Förnuftiga människor bör inte ha några förväntningar om annat och heller inte engagera sig själva politiskt.⁹⁰ Dialogernas Cleomenes försöker hamra in samma lärdom i den motvillige Horatio:

Hor. [...] Is it not a great blessing to a nation, to have all places of honour and great trust fill'd with men of parts and application, of probity and virtue?

Cleo. Yes; and of learning, moderation, frugality, candour and affability: Look out for such as fast as you can: But in the mean time the places can't stand open, the offices must be served by such as you can get.

Hor. You seem to insinuate, that there is a great scarcity of good men in the nation.

Cleo. I don't speak of our nation in particular, but of all states and kingdoms in general. What I would say, is, that it is the interest of every nation to have their home government, and every branch of the civil administration, so wisely contriv'd, that every man of middling capacity and reputation may be fit for any of the highest posts.⁹¹

Dialogerna utgavs under striden för och emot Walpoles regering. Mandeville var en moderat *whig*. Tre försvar för Walpole kostar han på sig: parlamentets övervakning hindrar en premiärminister med normal försiktighet från att stjäla; premiärministern är sannolikt inte sämre än sina vedersakare; i hätskheten mellan de politiska motståndarna och grälen mellan partierna ligger en avsevärd del av nationens säkerhet.⁹² Mandeville är vagt tillfreds med den engelska konstitutionen och inte särskilt precis i sina politiska ståndpunkter. Allmänt förordar han dock en arbetsfördelning i strid mot det harringtonska allsidighetsidealet: det politiska jobbet bör kunna överlåtas åt moraliska och intellektuella medelmåttor.

Men delar av Harringtonstraditionen kunde Bachmanson möta också hos Mandeville. Dit hörde Harringtons historiska sociologi, som han återger i *Anatomia*, med dess grundläggande idé om att makten följer egendomen, så att maktförskjutningen till *the commons* vilade på en omfördelning av jordegendomen från baroner till *freeholders*.⁹³ Lika okontroversiell var synpunkten att denna omfördelning av egendom och makt hade banat väg för borgerliga näringars utveckling, som i sin tur radikalt stegrat alternativkostnaden för att genom jordförvärv vinna makt och myndighet över underlydande åbor.⁹⁴ Ett ställningstagande var däremot *Anatomias* krav på att säte i den lagstiftande församlingen skulle förbehållas förmögna possessionater. Samtida engelsk parlamentarism uppfyllde inte det kravet, men Bachmanson har kunnat möta det i bl a Bolingbrokes *The Craftsman*. Argumenten för detta krav i *Anatomia* —

att endast förmögenhet ger ett oberoende av hopp och fruktan och av favörer från andra men också ett informations- eller kunskapsmässigt oberoende — faller naturligtvis helt inom det harringtonska mönstret. Bachmanson har emellertid rört sig inom detta med ett betydande mått av eklektisk självständighet. Det politiska allsidighetsidealet bejakar han såtillvida att han inte bara vill utesluta "betjäningarna", innehavarna av offentliga tjänster, från den lagstiftande församlingen utan också vill inskränka antalet sådana tjänster och i möjligaste mån ersätta dem med tidsbegränsade förtroendeuppdrag. Däremot saknar han — liksom Defoe — all förståelse för Machiavellis och Harringtons krav på en armé av medborgare i vapen.⁹⁵ Inte heller tillerkänner han jordegendomen något politiskt företräde framför andra former av egendom. Hans rättsskaffens herredagsmän är inte *freeholders* eller *gentry* utan förmögna possessio-nater i stad och på land.

Det finns gott om uppfordringar till medborgaranda och samhällsmoral i *Anatomia*. Läsaren manas i förordet att beakta "Guds ära, konungens och rikets heder, frihetens hägn och Ditt eget, Ditt fäderneslands och Dina efterkommandes bästa". All skapelseverkets fåfänglighet och människonaturens ofullkommenhet till trots dikterar oss samvetet att betänka att många släktled återstår, och att efter bästa förmåga befordra Guds ära och människornas välfärd. Ett spanskt ordspråk åberopas: det är svårt att veta, höra, se, och ingenting säga. Men, naturligtvis,

Det är fördenskull icke mitt påstående, att människorna skola vara änglar, och jordiska riken himmelska, utan endast att människor och stater kunna vara lyck-saligare, än de äro, och deras lycksalighet beständigare, än den gemenligen befin-nes.⁹⁶

Visst följer de flesta i sin traktan efter förmåner och heder den breda väg, som privata intressen, smicker och kryperi, släkt, vänner och pengar dem banat, utan att bry sig om det allmännas nytta och nödort. Att existerande konstitutioner formats av självsvåld, egennytta, våld och tyranni är en naturlig följd av den i den mänskliga naturen rotade traktan efter ära, makt och rikedom. Men Bachmanson vädjar ändå till människans naturliga böjelse till ljus och kunskap. En del hade kunnat förebyggas med bättre kunskaper om hur konstitutioner kan gagna freden och människornas livsuppehälle.⁹⁷

Här är man, trots läppars bekännelse, en bra bit från Mandeville. Ändå har inflytandet från honom förstärkts i *Anatomia*. Själva förutsättningen, den institutionalistiska utgångspunkten för arbetet, är hämtad från honom. Bachman-son har nu också utnyttjat flera arbeten av honom.⁹⁸ Beroendet är så starkt att det underlättar bestämningen av skillnader.

Det handlade kanske inte om moralståndpunkter eller moraluppfattning. Bachmanson måste från början ha accepterat Mandevilles försvar mot beskyllningarna för amoralism, och han kunde t o m finna stöd för att vädja till åtminstone någras oegen nytta och gudsfruktan:

I never thought that there were no virtuous or religious men; what I differ in with the flatterers of our species, is about the numbers, which they contend for; and I am persuaded that you yourself, in reality, don't believe that there are so many virtuous men as you imagine you do.⁹⁹

Men det fanns ju skillnader i situation och ärende, som Bachmanson delvis måste varit medveten om. Mandeville skrev för att blottlägga faktiska förhållanden i sitt land, för att visa att Englands välstånd inte vilade på dygd och återhållsamhet utan tvärtom på verkningarna av mänsklig otillfredsställdhet och lidelser inom det civila samhällets institutionella ramar. Däri låg också ett mått av försvar för delvis nya drag i engelsk förindustriell kapitalism i den finansiella revolutionens spår, inbegripet sådan korruption som samtida moralister förfasade sig över.¹⁰⁰ Bachmansons ärende var att förändra, att bryta ner ståndsprivilegierna för att därmed undanrödja orsakerna till Sveriges underutvecklade elände och bana väg för ett välstånd liknande Englands. Mandevilles politiska kvietism hade han då inte råd med, lika lite som med dennes lovtal till yppighet och flärd. Den eld som skulle åstadkomma förändringen kunde inte heller tändas och underhållas utan att vädja till moralen.

Men till den skillnaden hör också olikheter i verklighetsuppfattningen, som framträder just vid lånen. Tag maskinmetaforen: den goda konstitutionen som en maskin vars geniala egenrörelser kan ersätta mänsklig skröplighet! Liksom andra mänskliga storverk hos Mandeville — det välutrustade krigsfartyget eller det civiliserade samhället — är den inte ett resultat av vare sig genier eller god vilja:

Among the things I hint at, there are very few, that are the work of one man, or of one generation; the greatest part of them are the product, the joynt labour of several ages. Remember, what in our third conversation I told you, concerning the arts of shipbuilding and politeness. The wisdom I speak of, is not the offspring of a fine understanding, or intense thinking, but of sound and deliberate judgment, acquired from a long experience in business, and a multiplicity of observations. By this sort of wisdom, and length of time, it may be brought about, that there shall be no greater difficulty in governing a large city, than (pardon the lowness of the simile) there is in weaving of stockings.¹⁰¹

I sin diskussion av "the origin of good manners" hänvisar Mandeville till fransmannen Reneaus matematiska formulering av teorin för den navigation, som är skeppsbyggnadskonstens mening, dess *rationale*. Reneau har säkert sett rätt. Men skepp har börjat byggas och skeppsbyggnadskonsten har utvecklats genom århundraden och fortsätter att fulländas av dem, som inte haft eller har en aning om de i naturen givna verkliga grundvalarna för sin konst, och som heller inte kunnat motiveras av dem.

They are very seldom the same sort of people, those that invent arts, and improvements in them, and those that enquire into the reasons of things: this latter is most commonly practis'd by such, as are idle and indolent, that are fond of retirement, hate business, and take delight in speculation: whereas none succeed oftener in the first, than active, stirring and laborious men, such as will put their hand to the plough, try experiments, and give all their attention to what they are about.¹⁰²

Mandeville företrädde i själva verket en funktionalistisk evolutionsteori, som var svår att åberopa i samhällsförbättrande syfte. Bachmanson har måst avlägsna sig ett gott stycke från den i voluntaristisk riktning.

Skillnaden gäller då också voluntaristiska orsaksförklaringar. Prästhatet synes förena dem båda. Mandevilles *Free thoughts on religion* är till stora delar en studie i den religiösa sekterismens patologi, som exponerar olika kyrkors strider och deras prästerskaps intriger genom tiderna, och som effektivt pläderar för en begränsning av prästernas politiska makt i bl a en måttlig tolerans' intresse.¹⁰³ Men hos Mandeville är det dialogernas naive Horatio som får utveckla en konspirationsteori för hur dyrkan av dryader och andra naturväsen uppstod:

From the roguery of designing priests, and other impostors, that invented those lies, and made fables for their own advantages.

Vartill författarens språkrör Cleomenes genmäler:

But still it must have been want of understanding; and a tincture, some remainder of that folly, which is discover'd in young children, that could induce, or would suffer men to believe those fables. Unless fools actually had frailties, knaves could not make use of them.

Det måste, hävdar han, ha funnits en äldre, objektiv grund för religiösa föreställningar: "the fear of an invisible cause".¹⁰⁴ Bachmansons lömska präster tycks däremot manipulera framgångsrikt utan stöd i några dårars svagheter. Hans sociologi är grövre i sitt orsaksregister. Som sådan ger den det större utrymme för avsiktliga sociala konsekvenser som vi också sett honom hävda explicit i *Arcana*.¹⁰⁵

Slutligen: Bachmanson kunde hos Mandeville finna inte bara kritik av ståndsprivilegier och prästvælde utan också stöd för att ståndssamhället i den historiska utvecklingen var en broms för utvecklingen av borgerliga näringar, frihet och välstånd. The fable of the bees visar värtaligt hur man skulle bära sig åt för att vrida klockan tillbaka till förhållanden liknande den svenska underutvecklingen:

Would you banish fraud and luxury, prevent profaneness and irreligion, and make the generality of the people charitable, good and virtuous, break down the printing-presses, melt the fountains, and burn all the books in the island, except those at the universities, where they remain unmolested, and suffer no volume in private hands but a Bible: knock down foreign trade, prohibit all commerce with strangers, and permit no ships to go to sea, that ever will return, beyond fisher-boats. Restore to the clergy, the king and the barons their ancient privileges, prerogatives and possessions: build new churches, and convert all the coins you can come at into sacred utensils: /.../then let the clergy preach abstinence and self-denial to others, and let them take what liberty they please for themselves; let them bear the greatest sway in the management of state-affairs, and no man be made lord-treasurer but a bishop. /.../It is impossible, that such a change of circumstances should not influence the manners of a nation, and render them temperate, honest, and sincere, and from the next generation we might reasonably expect a more healthy

and robust offspring than the present; an harmless, innocent and well-meaning people, that would never dispute the doctrine of passive obedience, nor any other orthodox principles, but be submissive to superiors, and unanimous in religious worship.¹⁰⁶

Om det alltså fanns någorlunda samsyn i bedömningen av det gamla samhället, vad så med det nya, medborgerliga samhället, som utvecklats i England och som kunde utvecklas också i Sverige när ståndsprivilegierna upphävts? Det skulle, framhöll Bachmanson, naturligtvis inte bestå av änglar och inte heller erbjuda himmelska förhållanden men väl en större och beständigare lycka, och så långt kan väl bedömningen passera som en lindrig variant av Mandevilles. Men det skulle också enligt Bachmanson innebära att privilegiernas söndring av folket ersattes av en grundläggande intressegemenskap, en förening kring allmänintresset. Hos honom definieras oförsonliga intressemotsättningar av exklusiva privilegier. Den utfästelsen hade då inte stöd hos Mandeville. Det framgår redan av den obevekliga *An essay on charity and charity-schools*, som Bachmanson utnyttjat i *Arcana*. Men ännu mer otvetydigt formulerade sig Mandeville i sitt försvar mot Berkeleys angrepp:

Believe me, Sir, to understand the nature of civil society requires study and experience. Evil is, if not the basis of it, at least a necessary ingredient in the compound; and the temporal happiness of some is inseparable from the misery of others.¹⁰⁷

7

I *Arcana* hade Bachmanson presenterat engelsk merkantilism såsom ett mönster för ekonomisk politik också i sitt eget utvecklade land. I *Anatomia* är hans ståndpunkt avgjort institutionalistisk: ingenting kunde åstadkommas förrän landets lagar och institutioner ändrats. Vad betydde det för hans ekonomisk-politiska ståndpunkter?

Pläderingen för ett "borgerligt väsende" står naturligtvis fast. Endast utvecklingen av borgerliga näringar, av handel, sjöfart och manufakturerna, kan medföra välstånd och lycka. Utan dem är ett land dömt till elände. Det kan så länge jord finns tillgänglig överleva, men inte mer.

Arcana gav uttryck för bonde- men inte jordbruksförakt. Jordbruket var en av de närande sysselsättningarna. Det var skada att det anförtroddes fattiga och okunniga bönder, som dessutom bedrev handel över stora områden till städernas förfång. En säregen prioritering var den av fisket framför bergsbruket. I *Anatomia* är lantbruket "det nyttigaste näringsmedel i ett land". Det är "oöversägligen basis till alla staters välmågo", och lantmän är "ibland de nyttigaste och angelägnaste såväl som de mest närande lemman i republiken". Ändå är i Sverige lantbruk och lantmän mer plågade av pålagor än "de mindre och alls intet angelägna" eller "sådana som tjäna endast till yppighet och allehanda lasters och odygdens förhärjande" — Mandevilles försvar för lyxen har varit helt

irrelevant! Fortfarande är bönderna i Sverige fattiga, oförmögna och enfaldiga, och deras företrädesrätt till skattejorden kritiseras. Men så gör nu också de osäkra besittningsförhållandena på frälse- och kronojord liksom tjänstehjonsstadgans begränsning av böndernas arbetskraft. Flera moment i 1750- och 1760-talens "jordbruksvänliga populationism" är föregripna i *Anatomia*.¹⁰⁸

I *Arcana* talade ledamoten av borgarståndet. *Anatomia* är inte lika lojal. De svenska städerna har ett medansvar i sitt eländiga tillstånd. Privilegier har söndrat dem inbördes — stapelstäder mot uppstäder, Stockholm mot de norra städerna. Men med privilegier har de också avskurit sig från sin nödvändiga förbindelse med lantbruket, hindrat den utveckling av råvaruproduktion som de själva behöver.¹⁰⁹ Även manufakturpolitiken ifrågasätts. Det är gott och väl att manufakturer börjat uppmuntras, men när det sker med privilegier och förbud kan invånarnas flit och initiativ dödas.¹¹⁰

I *Arcana* hade Bachmanson översatt Thomas Muns uppräknig av den fulländade köpmannens utomordentliga kvaliteter. Denna idealbild av *the steward of the nation's stock* tillvaratar allmänintresset med en oegennyttia, som inte tycks känna något behov av att också göra pengar för egen räkning. *Anatomia* finner anledning att förtydliga. Det är skillnad på den köpman, som bara lärt sig sitt eget kontor och sina privata affärer, och den som därutöver förstår hur landets handel kan och bör regleras till allmän nytta. Den förre bör lika lite sitta vid ledningen och inrättningen av landets handel som en bonde i kammarkollegiet.¹¹¹

Flera merkantilistiska ståndpunkter från *Arcana* befinner sig tydligen i rörelse. Nästa iakttagbara etapp är en broschyr till 1747 års riksdag, som måste tillskrivas Anders Nordenrantz. Den är ett inlägg i den s k striden om näringarnas företräden, yrkar på offentligt stöd åt jordbruk och nyodling och innehåller dessutom ett tidigt förordande av potatisodling. Författaren ställer så frågan om inte städer och borgerliga näringsmedel är den rätta och sannskyldiga grunden till ett lands uppodlande. Det är sant, medger han, men dels kan vi inte invänta den säd som städer kan komma att behöva, dels har också städernas och borgerliga näringars uppkomst och bestånd i landet sin rätta och sannskyldiga grund. Vad jordbruket behöver är städer fulla av människor och med extensiv handel, sjöfart och fabriker, hos vilka lantmannens avel är begärlig och kan avsättas med förmån. Därtill fordras stora kapital och mycken erfarenhet, som inte följer människor ur moderlivet. En grund måste därtill vara lagd

uti principer om heder, förmåner och friheter, som med det allmänna intresset instämmer, uti ett alla inbyggares gemensamma intresse, och om detta skall kunna erhållas, så måste oförgrifligen till att tala, nödvändigt vissa ekonomiska privilegier upphävas, den inskränkta besittningen av land ändras, onödige karaktärer och rangväsendet avskaffas, adelsskap härefteråt inskränkas, tymedelst att primogenituren införes, allt land, som är i osäkra possessorers händer, i säkra försättas, och kronoinkomsterna till deras naturer förbättras.¹¹²

Nio år senare tog Nordenrantz landsbygdens hemslöjd i försvar inte bara mot manufakturpolitiken utan också mot varje gränsdragning mellan stads- och

landsbygdsnäringar. En del argument var av *common sense*-karaktär. De svenska manufakturerna måste kunna tävla med smuggelgods utifrån. Kunde de då inte klara hemslöjden hade de dömt sig själva. Och hur skulle Sveriges små och fåtaliga städer kunna ge draghjälp åt två miljoner jordbrukare, varav en stor del nästan aldrig sett eller kunnat se en stad? Ändå ville han på intet sätt nedvärdera de väl grundade allmänna system i hushållningen, som på senare tid börjat göra denna till en mer regelbunden vetenskap, och där "professor Berchs Inledning" inte var sämre än utländska arbeten. Vad man borde fråga sig var om det inte i grundlagar eller andra lagar och anstalter dolde sig några hinder, som kunde göra de mest matematiska system i en hushållning fruktlösa eller rent av ogenomförbara. Vad betydde för ett hushållsverk t ex förordningar mot landsköp eller exklusiva ståndsprivilegier vad gällde besittningsrätten till jord? Verkade de inte på samma sätt som friktioner i ett mekaniskt verk? Var inte jordens uppdelning på olika jordnaturer värre än friktioner: en huvudorsak till brist på folk och bröd? Och vad betydde för en rättskaffens hushållning beskattningen, indelningsverket, tjänstehjonsstadgan, inrikestillarna? Framför allt: förmögenhet och förfarenhet kunde inte bevaras i näringsstånden utan en omvälvning i lagar, hedersföreställningar, seder och uppfostran. Vad hjälpte då förmåner och offentliga bidrag till fabriksidkarna? Sverige var liksom Schweiz fattigt på både fruktbar jord och handel. Det hade den förmånen framför Schweiz att ligga vid havet. Men frukten av denna åts upp av Schweiz' konstitutionella företräden: likheten i stånd och intressen.¹¹³

1750-talet var en tid då engelsk och fransk reformmerkantilism påverkade också svensk ekonomisk diskussion. Men Nordencrantz kunde fullfölja ställningstaganden han gjort mer än två decennier tidigare.

8

Med sin *Arcana oeconomiae et commercii* tillverkade Bachmanson ett slags ideologisk rustning för det svenska stadsborgerskapets merkantilism. Stora delar av boken är memorial skrivna till och för borgarståndet vid riksdagen 1726—27. Till detta syfte anpassade Bachmanson ideer från den engelska merkantilistiska litteraturen, som han var ovanligt väl förtrogen med. Han var emellertid medveten om de olika förutsättningarna. England var ett välutvecklat medborgarsamhälle med stor frihet och säkerhet för medborgarnas egendom. Det var också en ledande handelsnation, som genom sin kommersiella och industriella överlägsenhet kunde suga märgen ur andra, svagare nationer, bland dem Sverige, för vars ledande exportartikel, järnet, England var den helt dominerande marknaden. England var alltså både föredöme och fiende. Överföringen av engelsk merkantilism till Sverige var ett led i strategin att slå fienden med hans egna vapen. Som merkantilistisk traktat var *Arcana* därför dels en ganska trogen återgivning av bl a Thomas Muns, William Temples och Charles Davenants ideer. Dels hade den karakteristiska särdrag. Den talade inte för de

ledande svenska exportnäringarna, för bergslagen och järnhandlarna, som den snarare såg som kompradorer. Den avslöjade ett förslag till inhemsk salttillverkning som en engelsk komplott för att beröva Sverige dess direkta handel med Portugal och medelhavsvärlden. Och den talade framför allt för utvecklingen av "ett borgerligt väsende", av borgerliga näringar som handel, sjöfart och manufakturer, i de svenska städerna, bland annat genom att höja dessa näringars anseende på bekostnad av de krigiska bedrifternas och statstjänstens.

Den sista synpunkten — den om det sociala anseendets, de sociala incitamentens betydelse — pekar fram mot det andra, aldrig publicerade arbetet, mot *Anatomia et scrutamen status politicae oeconomiae svecanae*. Bachmansons utgångspunkt var här att den svenska fattigdomen eller underutvecklingen var institutionellt betingad. Själv säger han "konstitutionellt" betingad, men gav då "konstitution" en bred innebörd: förutom lagarna den sociala strukturen, uppfostran, principer, bruk och levnadssätt. Så länge konstitutionen hade avgörande brister kunde inga framsteg nås. Framför allt lönade det sig inte att vädja till människors moral eller ondgöra sig över deras laster. Människan var till sin natur lastbar och lidelesestyrd. Det var en god konstitutions uppgift att inte bara hindra laster och lidelser att vara skadliga utan också, tvärtom, göra dem nyttiga: i lagstiftarens hand var de som redskap varmed mycket gott eller mycket ont kunde göras.

Den svenska konstitutionens avgörande brister var för Bachmanson ståndsprivilegierna. Adelns jordprivilegier hindrade jordbrukets utveckling. Adelns tjänsteprivilegier dränerade också andra näringar på kunskaper och förmögenheter, samtidigt som de framtvängde ett omfattande nyadlande. Städernas privilegier skar av deras nödvändiga förbindelser med jordbruket. De borgerliga näringarnas outvecklade tillstånd skärpte i sin tur den ständiga striden om jord och tjänster. Ståndsriksdagen var en byråkratisk församling, dominerad av ämbetsmän och tjänsteinnehavare; dessutom måste varje riksdagsledamot förplikta sig med ed att inte ifrågasätta ståndsprivilegierna. Bachmanson tänkte sig att avskaffa ståndsprivilegierna genom att först upphäva alla grundskatter. Det skulle göra adelns jordprivilegier innehållslösa och samtidigt radikalt beskära möjligheterna att finansiera statliga tjänster. När förmögenheter efter hand hade bildats i näringarna, skulle den lagstiftande makten förbehållas förmögna egendomsägare i stad och på land. *Anatomia* är alltså en mycket tidig och genomförd kritik av det svenska ståndssamhället. Den innehåller dessutom en historieskrivning, där prästerna görs ansvariga för ståndssamhällets uppkomst, och där nutidshistorien tolkas i ljuset av striderna mellan patricier och plebejer i det gamla Rom.

Bachmansons institutionalistiska utgångspunkter var starkt påverkade av Mandeville. Från honom hämtade han dels den naturalistiska människosynen, dels idén om att människans passioner, tyglade av det civila samhällets lagar och institutioner, är drivkraften i samhällets utveckling. Men Bachmanson — "urborgaren", som han kallades i en insiktsfull uppsats i idé- och lärdomshisto-

ria från 1972 — kunde också attraheras av Mandevilles borgerliga samhällssyn. Mandeville föregrep skottarna och Adam Smith i att arbeta med ett socialt rollspel mellan en välvillig, ädelt generös och indolent jordägarklass och en gi rigt handlingskraftig borgarklass. Men han var mer benägen än dem att demaskera självkärleken bakom de traditionella moral- och hedersbegreppen och på så sätt relativt rehabilitera krämarnas skurkaktighet. Hos Mandeville kunde Bachmanson också finna stöd för att feodalmakt, privilegier och prästvælde blockerade utvecklingen av det civila samhället och av kommersiellt välstånd.

I ekonomisk idéhistoria omsluter begreppet institutionalism egentligen två olika aspekter. Den ena hävdar att vissa handlingsmönster — om man så vill: restriktioner på handlandet — är institutionellt betingade, alltså förklaras med institutioner, som eventuellt växlar med tid och plats, men i huvudsak behandlas som exogena faktorer. Den dominerar i äldre institutionalism, exempelvis den historiska skolan eller Veblen. Den andra vill också förklara institutionerna: hur de uppstår och förändras. Den ambitionen möter i nutida institutionalistisk diskussion, som därvid kan gripa tillbaka på ekonomer som Smith och Menger men också Marx och Polanyi. Ambitionen har förstås funnits längre hos sociologerna, t ex hos Durkheim och Parsons.

Mandevilles stora betydelse i idéhistorien är att han omfattar båda aspekterna. Dels framhävde han institutionernas betydelse — och följdes däri av Bachmanson. Men därutöver funderar han också över deras uppkomst. Det är då två förklaringsansatser som kombineras. Den ena är funktionell, förklarar institutioner utifrån deras sociala funktion och verkningar. Den andra är en idé om en långsam, över sekler fortgående och väsentligen omedveten inlärnings- eller anpassningsprocess.

Här kunde Bachmanson inte följa honom. Bachmanson var till skillnad från Mandeville en samhällsreformator. Han ville göra om det svenska ståndssamhället till ett civilt samhälle av engelsk typ, och han hade knappast råd med funktionella anpassningar över många generationer. När det gäller institutionella förändringar framstår han också som grovt voluntaristisk i jämförelse med Mandeville, både i sina historiska förklaringar och i sina framtidsförväntningar. Naturligtvis kunde han inte heller dela vare sig Mandevilles politiska kvietism eller dennes uppskattning av lyxkonsumtionens positiva verkningar. Han var också okänslig för det mått av civilisationskritik som ingick i Mandevilles bild av det civila samhället.

Bachmansons institutionalistiska ståndpunkt innebar naturligtvis i sig en försvagad tilltro till vad ekonomisk politik kunde åstadkomma i Sverige. Han fann helt enkelt, enligt sin bevarade självbiografi från 1740-talet, att det i Sveriges lagar inte fanns rättskaffens grunder till det som han behandlat i *Arcana*. Tidigt gled han därför över i uppfattningar, som föregrep den senare frihetstidens "jordbruksvänliga befolkningsentusiasm".

Noter

1. B. Boëthius & Å. Kromnow, *Jernkontorets historia*. 1. *Grundläggningstiden* (Stockholm 1947), s. 520 ff.; E. F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia 2:2* (Stockholm 1949), s. 764—772, 779—781; R. V. Eagly, "The Swedish and English bullionist controversies: a comparative study of the impact of events on ideas", i: *Events, ideology and economic theory* (ed. R. V. Eagly. Detroit 1968), s. 13—31.
2. F. Lagerroth, *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia* (Stockholm 1915), s. 508—542. — Också Heckscher gav ett visst erkännande åt Nordencrantz' författningpolitiska arbete, se "Anders Nordencrantz", i: *Svenska män och kvinnor 5* (1949). Om detta, se också P. -E. Brolin, *Hattar och mössor i borgarståndet 1760—1766* (Uppsala 1953), s. 361—376 och L. Magnusson, *Korruption och borgerlig ordning. Naturrätt och ekonomisk diskurs i Sverige under frihetstiden* (= Uppsala papers in economic history. Research report 20. Uppsala 1989).
3. A. Bachmanson, *Arcana oeconomiae et commercii, eller Handelens och hushållnings-värkets hemligheter. T 1* (Stockholm 1730); *Påminnelser vid manufactur-commissarien Eric Salanders så kallade Genväg til slögder /.../1756* (Stockholm u. å.). — Arbetet om spansk historia heter *En kort historisk beskrifning, om the rätta orsakerne til göthiska rikets undergång i Spanien, och thet närvarandes tilstånd* (Stockholm 1743).
4. Bachmansons ungdomsår t o m riksdagen 1726—27 har beskrivits i N. Ahnlund, *Sundsvalls historia 2* (Sundsvall 1921), s. 103—122. — Om Englandsresan: S. Rydberg, *Svenska studieresor till England under frihetstiden* (= *Lychnos-bibliotek 12*. Uppsala 1951), s. 113—122. — Om konsulatet i Lissabon och hans tvist med köpmännen: G. Nilzén, "Anders Nordencrantz som konsul i Lissabon: en studie över bitterhetens ideologiska och politiska följder." *Personhistorisk tidskrift 83* (1987), s. 38—49. Allmänt: L. Herlitz, "Anders Nordencrantz". *Svenskt biografiskt lexikon 27* (1990), s. 187—197.
5. Anders Bachmanson till Jonas Alström Göteborg 3/4 1728, jfr också London 17/8 1728 (gamla st.). Alströmerska brevsaml. G 6.1. UUB.
6. *Borgarståndets riksdagsprotokoll från frihetstidens början 3* (Stockholm 1956), s. 199, 201 (11/3 1727); Bachmanson, *Arcana*, s. 99—102.
7. Nordencrantz' Lefvernesbeskrivning. Jernkontorets arkiv: enskilda personers handlingar. RA.
8. Nils Ahnlund, *Sundsvalls historia. 2* (Sundsvall 1921), s. 118—119.
9. Bachmanson ingav till 1727 års riksdag ett förslag om att ett fritt tryck måtte efterlåtas riket, som remitterades till kanslikollegium men sedan drogs tillbaka. Schück & Warburg, *Illustrerad svensk litteraturhistoria 3* (3 uppl.), s. 55 ff. Ett memorial av Bachmanson om tryckfrihet är också omnämnt i borgarståndets protokoll (ovan n. 6). — Det tidiga manuskriptet i Nordencrantz' arkiv (Börstorpssamlingen 3011. RA), som enligt påteckning "kan vara" *Arcanas* kap. 6, är däremot ett underlag för dess kap. 7.
10. Brevet från 1728 (ovan n. 5) talar om 13 kapitel, därav "the chapter about insurance", samt ett tillägg till "the 7th chapter". Något kapitel om försäkring finns inte i den tryckta utgåvan, medan däremot tillägget återfinns i kap. 7.
11. Egentligen bara 1727. Fullmakten från Sundsvall accepterades först inte av ståndet, då Bachmanson inte hade vare sig bofasthet eller sex års burskap i staden. Först den 11 januari 1727 intogs han i ståndet, då med flera redan inlämnade memorial i bagaget. Ahnlund, *Sundsvalls historia 2*, s. 110—114.
12. Memorialen ingavs i slutet av 1726, se *Borgarståndets riksdagsprotokoll från frihetstidens början 3*, s. 103, 108. Bachmanson, *Arcana*, s. 58 ff., 64 ff. Se också Gjörwell, *Svenska magasinet 1766*, s. 825.
13. Jfr *Borgarståndets riksdagsprot. 3*, s. 179, 199. Bachmanson, *Arcana*, s. 133 ff.

14. Memorialet om fisket omnämns i *Borgarståndets riksdagsprot. 3*, s. 108, 142. Bachmanson, *Arcana*, s. 251 ff., 271 ff., 187 ff.
15. Bachmanson, *Arcana*, s. 61.
16. *a. a.*, s. 134—135.
17. *Borgarståndets riksdagsprotokoll 3*, s. 188, 204, 209. Jfr B. Ericsson, *Bergsstadens Falun 1720—1769* (Uppsala 1970), s. 154 ff.
18. Bachmanson, *Arcana*, s. 140, 142.
19. *a. a.*, s. 338, 343. — Ahnlund, *Sundsvalls historia 2*, s. 119 f., 278 f.
20. Bachmanson, *Arcana*, s. 271 ff., 289.
21. *Arcana*, s. 236, 243, 249. — Förhållandet till Alström framgår av Bachmansons brev till denne från 1724 och 1728 i Alströmerska brevsamlingen. G.6.1. UUB; jfr även Arckenholtz' uppgifter återgivna i P. Nyström, *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet* (1955), s. 405 f. n. 21. — I juni 1727 beslöt borgarståndet om en föreställning till övriga stånd om underbalansen i handeln och om en manufakturfond. Bachmanson ingick i den deputation, som delgav de övriga stånden föreställningen. Han var också med om att utforma förslag till ståndets tankar om fonden och förhandlingar med adeln i frågan. *Borgarståndets riksdagsprotokoll 3*, s. 337 f., 368.
22. Lewes Roberts, *Merchant's map of commerce* (1638) — *Arcana*, s. 122, 130, 138 f.; Thomas Mun, *England's treasure by forraign trade* (1664) — *Arcana*, s. 127 f. (utan angivande); William Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* (1668) — *Arcana*, Företal, s. 33, 89 f., 136, 178, 226 ff., 299 ff.; Josiah Child, *A new discourse of trade* (1693) — *Arcana*, s. 65, 113 ff., 120 f.; Charles Davenant, *Discourses on the public revenues, and on trade 1—2* (1698) — *Arcana*, Företal, s. 46, 53 f., 120 f.; Davenant, *An essay upon the probable methods of making a people gainers in the balance of trade* (1699) — *Arcana*, s. 138, 287 f.; Davenant, *Essays on the balance of power, the right of making war, peace and alliances, universal monarchy* (1701) — *Arcana*, s. 63, 146, 150; Charles King, *The British merchant* (1713) — *Arcana*, s. 124; Bernard Mandeville, *The fable of the bees* (1714) — *Arcana*, Företal, s. 74 f., 84 ff., 92 ff., 151, 209 ff. Nästan fullständig är genomgången av engelska inflytelser i *Arcana* hos G. Schauman, *Studier i frihetstidens nationalekonomiska litteratur. Idéer och strömningar 1718—1740* (Helsingfors 1910), s. 80—84.
23. Resebeskrivning över England, s. 5—6. A. Nordencrantz' arkiv. Börstorps-saml. E3009. RA; jfr *Arcana*, s. 233 f.
24. *Arcana*, s. 45 f., 127 f. — Thomas Mun, *England's treasure by forraign trade* (1664, repr. Oxford 1949), s. 1 ff.
25. E. Heckscher, *Merkantilismen 2* (2:a uppl. Stockholm 1953), s. 107—110.
26. L. Herlitz, *Ideas of capital and development in pre-classical economic thought: two essays* (= Inst. of economic history. Univ. of Göteborg. Report 7, 1989), s. 5 f., 20 ff.
27. Bachmanson, *Arcana*, s. 51—55. "Den lärde mannen Davenants argumenter" (s. 53 f.) är från "That foreign trade is beneficial to England", i: *Discourses on the public revenues, and on the trade of England 2* (London 1698), omtr. i: *The political and commercial works of Charles Davenant I* (ed. Whitworth. London 1771, republ. 1967), s. 382—384. — Sveriges "spanska" erfarenheter åberopas också i kap. 10, med varierat bildspråk: hade de pengar, som indragits, använts i säker och ständig handel, "då skulle de säkerligen såsom höken esomoftast återbringa goda rov." *Arcana*, s. 300. — Sin uppfattning om orsakerna till Spaniens nedgång kom Bachmanson senare, efter bl a besök i landet, att modifiera: "Indierne hava mycket deupeulerat landet, morernas utdrift ävenväl, men klosterlevnad mer och allra mest [...] En kort historisk beskrifning, om the rätta orsakerne til göthiska rikets undergång i Spanien, och thet närvarandes tillstånd (Stockholm 1943), s. 170 f.
28. *Arcana*, s. 68.
29. *Arcana*, s. 136. — Davenant, *An essay upon ways and means* (London 1695); i: *Works I*, s. 13.

30. E. A. J. Johnson, *Predecessors of Adam Smith. The growth of British economic thought* (1937, repr. New York 1960), s. 259 ff.
31. *Arcana*, s. 136, 165. — Redan Thomas Mun räknade till landets *artificial wealth* "our industrious trading with forraign commodities". Thomas Mun, *England's treasure by forraign trade* (1664, repr. 1949), s. 7. — William Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* (1668), s.211 f.
32. *Arcana*, s. 137, 152—158. — Davenant, "On the East-India Trade". *Discourses on the public revenues, and on the trade of England II*; i: *Works II*, s. 146 f. — Heckscher, *Merkantilismen 2* (2:a uppl. Stockholm 1953), s. 184 ff. — Det förhåller sig naturligtvis *inte* så att Bachmanson aldrig räknar användningen av inhemska produktionsresurser som kostnad. Så t ex är bränslekostnaderna för den föreslagna och i kap. 12 kritiserade salttillverkningen i Sverige starkt framhävda. *Arcana*, s. 331, 334—337, 341—344.
33. C. G. Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till stats-hülfningen 1772* (2:a uppl. Stockholm 1895), s. 86—95; E. Heckscher, "Produktplaket", i: Heckscher, *Ekonomi och historia* (Stockholm 1922), s. 170—208; B. Boëthius, *Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719—1815* (Stockholm 1943), s. 92—99, 107—112, 119—122, 141—145; ovan, n. 21.
34. *Arcana*, s. 30, 37 f., 59 f. Jfr också s. 286 f. där dock den indignerade protesten mot Davenants förmenta beräkning av vad England förlorar på främmandes frakter av landets import och export bygger på en missuppfattning. Vad Davenant (efter King) kallar "national loss by foreign shipping in the balance of trade" är det negativa bidrag till den sammanräknade balansen, som den av främmande fraktade varuhandeln ger därför att importvärdet för denna del av handeln räknas cif medan exportvärdet räknas fob. Davenant, "Of our payments to the public". *An essay upon the probable methods of making a people gainers in the balance of trade* (1699), i: *Works 2*, s. 270 f.
35. Heckscher, *Ekonomi och historia*, s. 188 ff. — B. Ericsson, *Bergsstaden Falun 1720—1769*, särskilt s. 145—163. "Falu-saken" omnämns också i Nordencrantz' levernesbeskrivning (i Jernkontorets arkiv. Enskilda personers handlingar. RA), där denne tillskriver sig ett uppmärksammat betänkande i ekonomi-deputationen rörande tvisten. — Ett utkast till borgarståndets svar på adels förslag om förhöjd kontribution för borgerskapet föredrogs i ståndet 27/6 1727 och var uppsatt av Bachmanson; däri begärs förhöjd kontribution för bergslagen i anseende till det höga järnpriset och därav förorsakad penningbrist i resten av landet. *Borgarståndets riksdagsprotokoll 3*, s. 344 f., 353.
36. *Arcana*, s. 289. — Se ovan vid n.27, samt *En kort historisk beskrifning, om the rätta orsakerne til göthiska rikets undergång i Spanien, och thet närvarandes tillstånd* (Stockholm 1943), s.191.
37. Om de olika upplagorna se Mandeville, *The fable of the bees* (ed. F. B. Kaye. Oxford 1924), I, s. xxxiii f., II, s. 386 ff. 1723 tillfogades också den mot Shaftesbury riktade essän "A search into the nature of society". Grevskapet Middlesex' brottmålsnämnd förklarade boken samhällsskadlig och presspolemiken fördes i London Journal juli—augusti 1723 (tr. i a. a., I, s. 381—412). Bachmanson var i London åtminstone en del av 1723. Båda essäerna — och mest de — citeras i *Arcana*. — Inflytandet från Mandeville på Bachmansons människosyn, har förut understrukits i E.- L. Dahl och N. Eriksson, "Urborgaren. En studie i en merkantilistisk människo- och samhälls-syn", i: *Idé och lärdom* (Lund: Studentlitteratur 1972), s. 113 ff. Ett flertal citat från Mandeville noterades av G. Schauman, *Studier i frihetstidens nationalekonomiska litteratur. Idéer och strömningar 1718—1740* (Helsingfors 1910), s. 83 f., som betvivlade att Bachmanson vare sig velat eller kunnat "öfverskåda bärvidden av Mandevilles tankar och draga konsekvenserna af dem."
38. J. G. A. Pocock, *The Machiavellian moment. Florentine political thought and the At-*

- lantic republican tradition* (Princeton 1975); dens., "Early modern capitalism: the Augustan perception", i: *Feudalism, capitalism and beyond* (eds.: E. Kamenka & R. S. Neale. London 1975), s. 62—83; T. A. Horne, *The social thought of Bernard Mandeville: virtue and commerce in early eighteenth-century England* (New York 1978), s. 1—10, 32—36; M. M. Goldsmith, *Private vices, public benefits: Bernard Mandeville's social and political thought* (Cambridge 1985), s. 1—27.
39. Horne, *a. a.*, s. 19—31; E. D. James, "Faith, sincerity and morality: Mandeville and Bayle", i: *Mandeville studies: new explorations in the art and thought of Dr. Bernard Mandeville (1670—1733)* (ed. I. Primer. The Hague 1975), s. 43—65.
 40. B. Mandeville, *The fable of the bees: or, private vices, publick benefits* (ed. F. B. Kaye. Oxford 1924) I, s. 39 f. Bachmanson översätter den första meningen utan referens, *Arcana*, s. 87.
 41. "An enquiry into the origin of moral virtue", i: Mandeville, *The fable of the bees I*, s. 41—49.
 42. Mandeville, *The fable of the bees II* särskilt s. 128, om *conjectures* som metod. Jfr. Goldsmith, *a. a.*, s. 64 ff. och L. Schneider, *Paradox and society: the work of Bernard Mandeville* (New Brunswick 1987), s. 91 f.
 43. Mandeville, *The fable of the bees I*, s. 34 f., 169.
 44. *A. a.*, s. 183 ff.
 45. "Réponse aux Questions d'un Provincial", i: P. Bayle, *Oeuvres diverses 3*, s. 980; cit. från L. Schneider, *Paradox and society*, s. 132.
 46. Mandeville, *The fable of the bees I*, s. 61.
 47. *A. a.*, s. 344.
 48. *A. a.*, s. 324, 331 ff. Filosofen är John Locke, Shaftesburys tutor, och *The Characteristicks* titeln på Shaftesburys mest kända arbete.
 49. L. Herlitz, "The concept of mercantilism". *The Scandinavian economic history review XII* (1964), s. 102 f.
 50. Bachmanson, *Arcana*, företalet.
 51. Mandeville, *The fable of the bees I*, s. 316; *Arcana*, s. 74 f., 83 f., 88, 99.
 52. Mandeville, *a. a.*, s. 198 f.
 53. *A. a.*, s. 213 f., 216 f.; *Arcana*, s. 91 ff.
 54. *Arcana*, s. 84. — Jfr.: "The meanest wretch puts an inestimable value upon himself, and the highest wish of the ambitious man is to have all the world, as to that particular, of his opinion: So that the most insatiable thirst after fame that ever heroe was inspired with, was never more than an ungovernable greediness to engross the esteem and admiration of others in future ages as well as his own; /.../. Mandeville, *a. a.*, s. 54.
 55. Ett från "An essay on charity and charity-schools" — Mandeville, *a. a.*, s. 289; *Arcana*, s. 85 f. — till stöd för att läs- och skrivkunnighet medför aversion mot hårt arbete; ett annat från samma essä — Mandeville, *a. a.*, s. 320; *Arcana*, s. 87 — som klagar över följderna av allmänandans försvinnande; ett från "A search into the nature of society" — Mandeville, *a. a.*, s. 327 ff.; *Arcana*, s. 94 f. — om seders och värderingars ombytthet; slutligen ett oredovisat lån av den första meningen i citatet ovan vid n. 40, *Arcana*, s. 87.
 56. *Arcana*, s. 151; Mandeville, *a. a.*, s. 184 f. (ovan vid n. 44).
 57. Bachmanson, *Arcana*, s. 209; Mandeville, *a. a.*, s. 287 f. — Tesen att "en myckenhet fattiga är ett lands främsta rikedom" framförs på åtminstone tre ställen i *Arcana* (s. 53 — jfr ovan n. 28, s. 145 och här), men här handlar det alltså om ett icke redovisat lån.
 58. Bachmanson, *a. a.*, s. 210 f.; Mandeville, *a. a.*, s. 314 f.
 59. Jfr Schneider, *Paradox and society*, s. 145 ff., 196 ff.
 60. *Arcana*, s. 208.
 61. *Arcana*, s. 211 f.; Mandeville, *a. a.*, s. 317.

62. "When I have in mind to dive into the origin of any maxim or political invention, for the use of society in general, I don't trouble my head with enquiring after the time or country, in which it was first heard of, nor what others have wrote or said about it; but I go directly to the fountainhead, human nature itself, and look for the frailty and defect in Man, that is remedied or supplied by that invention: when things are very obscure, I sometimes make use of conjectures to find my way." Mandeville, *The fable of the bees II*, s. 128. Jfr Schneider, *Paradox and society*, s. 91 f., 184 ff.
63. Nordencrantz' levnesbeskrivning. Jernkontorets arkiv, enskilda personers handlingar. RA, s. 15 f.
64. Börstorpssamlingen E3001—3004. RA. Manuskriptet är opaginerat, och referenser måste därför göras till kapitel och — för bok 2 — paragrafer. — I bok 1, mot slutet av kap. 2, citeras Montesquieus *Considerations sur les causes de la grandeur des romains et de leur décadence*, som utkom först 1734; de berörda sidorna kan på andra grunder bestämmas som ett senare tillägg. — Tryckfriheten är en viktig konstitutionell fråga, och åberopas som sådan på flera ställen i de två första böckerna. Men det är svårt att se den som det enda av de botemedel mot konstitutionens brister, som bok 3 enligt sin rubrik ska behandla. Möjligen har bok 3 fått sin utformning i anknytning till Bachmansons tvist med prästeståndet om tryckningen av *En kort historisk beskrifning, om the rätta orsakerne til göthiska rikets undergång i Spanien, och the närvarandes tillstånd* (Stockholm 1943). Mandeville-översättningen i bok 4 åberopas däremot som app. redan i bok 1. — Levnadsbeskrivningen (s. 16—17) uppger, att verket förelåg tryckt i Hamburg 1734, då den polska tronföljdsfrågans politiska oro förhindrade utgivningen. Upplagen skall därefter ha sekvestrerats för obetalda tryckkostnader och slutligen bränts för att rädda författarens undan förföljelser i samband med kommissionsgranskningen av hans verksamhet som konsul i Lissabon 1735—36. Om denna kommission, se G. Nilzén, "Anders Nordencrantz som konsul i Portugal. En studie över bitterhetens ideologiska och politiska följder." *Personhistorisk tidskrift 83* (1987), s. 38—49. Uppgiften att *Anatomia* bränts upp återkommer i *Til Rikens höglofl. ständer ...* (1759), s. 603.
65. Maskinmetaforen möter i de dialoger, som 1729 utgavs som bifabelns andra del: Mandeville, *The fable of the bees II*, s. 322.
66. Jfr Mandeville, *Free thoughts on religion, the church, and national happiness* (1720), s. 331.
67. *Anatomia*, del 2, kap. 3, § 4.
68. *Anatomia* föregriper 1750-talets emigrationstes och gör liksom den en klasspräglad tjänstehjonslagstiftning medansvarig: "/.../ legohjonsstadgan förordnar, det ingen lantman eller bonde får hava mer än ett visst antal, som är ganska litet, fast han behöfve och kunde giva bröd till många flera. Orsakerne till en sådan lag lärer nogsamst ses vara enskilt intresse för sådane, som hava brist på folk och vilja hava dem för lindrig lön. Vid andra tillfällen återigen klagas över stor brist på folk i landet så för städerna till manufakturerna som för lantmännen till lantbruket; men här betänkes och efterses intet, att dels för ovannämnde tvång, tusentals män fly bort ifrå deras land, besynnerligen hela sjökusten längs, varest de hava tillfälle med fartyg: dels åter de, som på andra sätt få resa ut, komma för samma orsak nästan aldrig tillbaka, om de på något sätt sig annorstädes hjälpa kunna: /.../." — Handelsbalansläran åter behandlas nu som närmast uttröskad: "Huru uppå allt detta följer den stora underbalansen av handel, varuti vi äro med utländske nationer, och huru vi dymedelst förlora mer av våra krafter, än som återvinnas kan, därom är redan så mycket skrivet och disputerat, att barnen på gatorne äro snart därom så kunnige vordne, att de se och begripa kunna, huruledes vi årligen försmäkta och förfalla."
69. Ordet revolution här i sin "förrevolutionära" betydelse: statskupp, omvälvning. Se t ex G. Therborn, "Revolution and reform: reflexions on their linkages through the great French revolution", i: *Samhällsvetenskap, ekonomi och historia* (ed. J. Bohlin

m fl. Göteborg 1989), s. 198 f. Den här nämnda, i encyklopedin omtalade franska historien om revolutioner i Sverige är av René Aubert, sieur de Vertot (1655—1735), vars *Histoire des révolutions de Suède* (Paris 1695) och *Révolutions romaines* (Paris 1719) Bachmanson använt flitigt.

70. Bachmanson jämför dessa ständsstrider med dem i Sverige före reduktionen, och om 1723 års riksdag heter det: "Vad åtskillnad var emellan oss och de romare, undantagandes att vi äro skilde ifrån våra grannar igenom ett hav och statsmaximer nu för tiden något annorlunda? Mån tro vi eljest uti så favorable konjunkture icke skulle få se eqver, volusqver och sabiner plundra vårt land intill stadsportarne? Mån det felades mycket, att folket hade lupit till ett heligt berg, och kommit tillbaka med upproriska tribuner? Månne icke claudier och appier funnos som ville bevåpna klienter och slavar, att sätta undersåtarnes liv och egendom i jämvikt med egen makt och intresse på värjpspetsen? Äntligen, mån det icke var för en Crassus, Manlius, Melius, Catilina, martius, djävulen och allt hans anhang en härlig sädestid? Jo visserligen."
71. *Anatomia*, bok 2, kap. 1, § 1.
72. *Anatomia*, bok 2, kap. 1, § 8.
73. *Anatomia*, bok 2, kap. 1, § 3.
74. *Anatomia*, bok 2, kap. 2, §§ 1—4, 7—8, 10. Som källor åberopas särskilt Clas Johanson Prytz, *Tractatus historico—politicus de jure publico regnorum Sueciæ Gothiciæque* och Jacob Wilde, *Sueciæ historia pragmatica* (1731).
75. *Anatomia*, bok 2, kap. 3, § 2.
76. *Anatomia*, bok 2, kap. 3, § 3.
77. *Anatomia*, bok 2, kap. 3, §§ 4—6.
78. *Anatomia*, bok 2, kap. 3, § 7.
79. *Anatomia*, bok 3, kap. 4. För den tidiga engelska historien åberopas "Rapin Toyra och Tindahls noter." Paul de Rapin (1661—1725, fadern seigneur de Thoyras) var fransk emigrant till England efter ediktet i Nantes. Hans *History of England* utkom i engelsk översättning 1725—31. Översättaren var den engelske prästsonen Nicolas Tindal (1687—1774), som också försåg arbetet med noter.
80. *Til Riksbens höglofl. ständer församlade vid riksdagen år 1760. En vördsam föreställning ...* (Sthlm 1759).
81. Herlitz, "Anders Nordencrantz". *Svenskt biografiskt lexikon* 27, s. 191.
82. Den uppger också att det när verket var färdigt endast var en av vännerna, direktören Sahlgren, som ville vidkännas löftet om 600 dalers förskott till tryckkostnaderna. Nordencrantz' Lefvernesbeskrivning, s. 15—17. Jernkontorets arkiv: enskilda personers handlingar. RA.
83. Resebeskrivning över England. A. Nordencrantz' arkiv, Börstorps-saml. E 3009. RA. Jfr S. Rydberg, *Svenska studieresor till England under frihetstiden* (= *Lychnos-bibliotek* 12. Uppsala 1951), s. 122.
84. J. G. A. Pocock, *The Machiavellian moment: Florentine political thought and the Atlantic republican tradition* (Princeton 1975); Pocock, "Early modern capitalism: the Augustan perception", i: *Feudalism, capitalism and beyond* (ed. E. Kamenka & R.S. Neale. London 1975), s. 62—83; Pocock, "The mobility of property and the rise of eighteenth-century sociology", i: Pocock, *Virtue, commerce and history: essays on political thought and history, chiefly in the eighteenth century* (Cambridge 1985), s. 103—123; M. M. Goldsmith, *Private vices, public benefits: Bernard Mandevilles social and political thought* (Cambridge 1985), s. 4—21.
85. Pocock, "The varieties of Whiggism from exclusion to reform: a history of ideology and discourse", i: Pocock, *Virtue, commerce and history*, s. 240 f., 246 f.
86. Till *Anatomia*, bok 3, har han översatt artiklar till tryckfrihetens försvar ur *The Craftsman* 1726 och 1728—30. Tidskriften utkom 1725—32.
87. *Female Tatler* 62 (28 November 1709), cit. från Goldsmith, *Private vices, public benefits*, s.39.

88. Mandeville, *The fable of the bees I*, s. 190.
89. Ovan vid n. 66.
90. Goldsmith, *Private vices, public benefits*, s. 99—103.
91. Mandeville, *The fable of the bees II*, s. 323.
92. *a. a.*, s. 333 f.; Goldsmith, *a. a.*, s. 108—113.
93. Bl a i det arbete som han delvis översatt till Anatomias bok 4: B. Mandeville, *Free thoughts on religion, the church and national happiness* (London 1720), s. 350.
94. *Anatomia*, bok 2, kap. 3, § 4 och kap. 4.
95. Kartagernas republik hade sitt bestånd av handel och borgerliga näringar, föraktade tjänster och hyrde allt intill generaler och arméchefer för pengar. England hyr soldater åtminstone för krig utomlands, och Holland hyr både arméer och fältherrar när de behöver sådana. Det hade varit bättre för Sverige om den offentliga kassan under Karl IX och Karl XI hade kunnat underhålla militien på ren sold. *Anatomia*, bok 1, kap. 3, § 4, bok 2, kap. 3, § 7. Om tidsbegränsade tjänster, se även manuskriptet "Om tjänster" i Tidiga manuskript. A. Nordencrantz' arkiv. Börstorpssaml. E 3011. RA. — Om Defoe, se Pocock i *Virtue, commerce and history*, s. 111.
96. *Anatomia*, bok 1, "Förberedelser".
97. *Anatomia*, bok 1, kap. 1.
98. Utöver *The fable of the bees* säkert *Free thoughts on religion, the church and national happiness* (1720) och sannolikt också de dialoger, som 1729 utgavs såsom *The fable of the bees II*, jfr ovan vid n. 65.
99. Mandeville, *The fable of the bees II*, s. 336.
100. M. M. Goldsmith, *Private vices, public benefits: Bernard Mandeville's social and political thought* (Cambridge 1985), s. 124 ff. Schneider, *Paradox and society*, s. 31 ff.
101. Mandeville, *The fable of the bees II*, s. 322.
102. *a. a.*, s. 143 f. Jfr Schneider, *Paradox and society*, s. 173 ff.
103. M. R. Jack, "Religion and ethics in Mandeville", i: *Mandeville studies: new explorations in the art and thought of Dr. Bernard Mandeville (1670—1733)* (ed. I. Primer, The Hague 1975), s. 38 ff.
104. Mandeville, *The fable of the bees II*, s. 210 ff.
105. Ovan vid n. 54 och n. 73.
106. Mandeville, *The fable of the bees I*, s. 231 ff.
107. Mandeville, *A letter to Dion* (Augustan Reprint Society 41, Los Angeles 1953), s. 49.
108. *Anatomia*, bok 1, kap. 2, pkt 26, 28, 33.
109. *Anatomia*, bok 1, kap. 2, pkt 4, 29—31, bok 2, kap 3, § 5.
110. *Anatomia*, bok 1, kap. 2, pkt 32.
111. *Anatomia*, bok 2, kap. 3, § 5: "Hade den benägne läsaren omständigheterna sig bekante, så skulle han tillstå, det jag av någon particuliere vänskap med de meste handlande, därtill ingalunda kan hava stor uppmuntring: emedan ehuru mycket jag, mer än någonsin härtills skett, bemödat mig att fortplanta överallt i landet ett benäget omdöme, som rätt förstånd och begrepp om köpmän och handel; så är dock av en stor del, i stället för tack, som vett och hövlighet fordrar, avund, ovet, försmädelse, bakdantning och hat min lön vorden." Det är tydligen konflikten med Stockholms handlande om konsulatsavgifterna som åsyftas, se Nilzén, "Anders Nordencrantz som konsul i Portugal". *Personhistorisk tidskrift* 83 (1987), s. 38—49.
112. *Välment föreställning om landsens bruk* (Stockholm 1747), s. 21—24
113. *Påminnelser wid manufactur-kommissarien Eric Salanders så kallade Genwäg til slögder. Hwarwid bifogas några oförgrifliga tankar om slögder i gemen; altsammans det allmännas omdöme wördsamt understäldt wid riksdagen år 1756* (Sthlm u å), s. 89 ff., 110 ff.